

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

Tranzicija studenata s invaliditetom od obrazovanja do tržišta rada u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori Trans2Work

DEV 3.3.b

Tranzicijski kurikulum

Pripremljen od strane:	Univerzitet u Sarajevu (UNSA)
Sudionici:	Univerzitet u Novom Sadu (UNS) Univerzitet u Kragujevcu (UNIKG) Belgrade Metropolitan Univerzitet (BMU) Univerzitet u Sarajevu (UNSA) Univerzitet u Istočnom Sarajevu (UES) Univerzitet u Banja Luci (UBL) Univerzitet Crne Gore (UoM) Univerzitet Donja Gorica (UDG) University of Macedonia (UOM)
Radni paket:	WP3
Vrsta:	Proizvod
Datum:	31/01/2017
E-mail:	t2w.unsa@gmail.com
Forma:	Finalna

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

TRANS2WORK konzorcij

Red. br.	Naziv partnera	Logo
1	University of Macedonia (UOM) – Project Coordinator	
2	Gnosi Anaptixiaki NGO (Gnosi)	
3	University of Maribor, Faculty of Electrical Engineering and Computer Science (UM FERl)	
4	University of Warsaw (UW)	
5	DEKRA Akademie GmbH (DEKRA)	
6	University of Kragujevac (UNIKG)	
7	University of Novi Sad (UNS)	

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

8	BELGRADE METROPOLITAN UNIVERSITY (BMU)	
9	Association of Students with Disabilities in Serbia (ASD)	
10	National Employment Service of Serbia (NES)	
11	Business Association "Unija Čačak 2000" (UNION 2000 Cacak)	
12	University of Montenegro, Faculty for Maritime Studies (UoM)	
13	University of Donja Gorica (UDG)	
14	Association of Youth with Disabilities of Montenegro (AYDM)	
15	EMPLOYMENT AGENCY OF MONTENEGRO (EAM)	
16	University of Sarajevo (UNSA)	

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

17	University of East Sarajevo (UES)	
18	University of Banja Luka (UBL)	
19	Humanitarian Organization Partner (HO partner)	
20	Profil Management Consulting d.o.o (Profil MC d.o.o.)	
21	“PROCOM” d.o.o. za usluge, trgovinu i proizvodnju Gracanica (PROCOM Ltd.)	
22	Balkan Distance Education Network (BADEN)	
23	College of Computer Science and Business Communication eMPIRICA (eMPIRICA)	

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

Skraćenice

Oznaka	Objašnjenje
EU	Europska Unija
BMU	Belgrade Metropolitan Univerzitet
UBL	Univerzitet u Banja Luci
UDG	Univerzitet Donja Gorica
UES	Univerzitet u Istočnom Sarajevu
UNIKG	Univerzitet u Kragujevcu
UNS	Univerzitet u Novom Sadu
UNSA	Univerzitet u Sarajevu
UoM	Univerzitet Crne Gore

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

SADRŽAJ

1. Trenutno stanje.....	7
1.1 Trenutno stanje relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Srbiji	7
1.2 Trenutno stanje relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Bosni i Hercegovini	11
1.3 Trenutno stanje relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Crnoj Gori	13
2. Akcijski plan.....	16
2.1 Akcijski plan relevantnih servisa podrške za	16
 studente s invaliditetom u Srbiji	16
2.2 Akcijski plan relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Bosni i Hercegovini	20
2.3 Akcijski plan relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Crnoj Gori	25
3. Osnovni principi tranzicijskog kurikuluma.....	27
3.1 Teoretski pristup značaja tranzicije do tržišta rada	27
3.2 Osnovni elementi tranzicije.....	30
4. Tranzicijski kurikulum.....	33
4.1 Primjena tranzicijskog kurikuluma	36
Literatura:.....	39

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

1. Trenutno stanje

Pojam tranzicija odnosi se na prelazak iz jednog uvjeta/konteksta u drugi. Mnogo važnih prijelaza se događa u životu svake osobe, a mnogi od njih povezani su s predvidivim životnim događajima, kao što je početak predškolske dobi, odlazak iz osnovne škole i ulazak u ranu odraslost. Jedno od najkritičnijih prijelaznih razdoblja za osobe s invaliditetom je prijelaz iz škole na tržište rada. Prijelaz iz škole na posao ključna je tačka u životu studenata, budući da je povezana s njihovim ekonomskim i psihosocijalnim blagostanjem koje određuje njihovu budućnost. Za osobe s invaliditetom ova vrsta tranzicije može biti vrlo teška. Jedan od razloga je nedostatak podrške osobama s invaliditetom u procesu tranzicije iz škole na posao. Sinergija sva tri sektora: univerziteta, poslodavaca i studenata mogu povećati razinu blagostanja svih, uključujući studenete s invaliditetom.

Projekt Trans2Work provodi se u tri zemlje i na osam univerziteta. Svaka institucija ima karijerni centar ili ured za podršku studentima s invaliditetom. U nastavku je dat pregled trenutnih stanja centara/ureda grupiranih u tri podgrupe po zemljama.

1.1 Trenutno stanje relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Srbiji

UNIVERZITET U NOVOM SADU (UNS)

Prvi Centar za razvoj karijere uspostavljen je na srbijanskim univerzitetima tokom prvog desetljeća 21. stoljeća. Centar za razvoj karijere Univerziteta u Beogradu osnovan je krajem 2006. godine. Tokom 2007. godine osnovani su centri za razvoj karijere na državnim univerzitetima u Kragujevcu, Novom Sadu i Nišu. Svi ti centri osnovani su prema Odlukama vijeća univerziteta kao organizacijskih jedinica unutar svoje strukture. Tokom 2011. i 2012. godine osnovani su novi centri za razvoj karijere na državnim univerzitetima u Novom Pazaru, Kosovskoj Mitrovici i na privatnom univerzitetu Megatrend i Univerzitetu Singidunim (Lazić, Barković, 2012, str. 5).

Univerzitetski Centar za razvoj karijere i savjetovanje studenata Univerziteta u Novom Sadu - UCCDSC (dr. Ilije Đuričića 3, Novi Sad, <http://www.razvojkarijere.uns.ac.rs/en/>) je organizacijska jedinica Univerziteta u Novom Sadu uspostavljena kako bi se osigurao djelotvoran sistem podrške studentima dodiplomskog i diplomskog studija u razvijanju njihovih znanja i vještina koje bi bile značajne za zapošljavanje ili daljnje obrazovanje, te za povezanost akademske i poslovne zajednice. Djelatnosti Univerzitetskog Centra su:

- razvijanje kompetencija, znanja i vještina studenata koje su ključne za njihovo zapošljavanje;
- pružanje informacija studentima o mogućnostima dodatnog obrazovanja, stipendiranja u zemlji i inostranstvu, te ponudama za

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

posao;

- osiguranje povezanosti studenata i poslodavaca organiziranjem profesionalne prakse i programa obuke u vodećim kompanijama i organizacijama u zemlji za potencijalno zapošljavanje;
- organiziranje prezentacija o kompanijama, njihovoj poslovnoj etici i politikama zapošljavanja;
- savjetovanje studenata koji imaju dilemu u pogledu odabira karijere ili pozicioniranja na tržištu rada nakon diplomiranja;
- ostale savjetodavne usluge u pogledu razvoja karijere;
- koordinacija rada centara za razvoj karijere na fakultetima unutar Univerziteta;
- praćenje ostvarivanja strateških ciljeva u oblasti zapošljavanja u saradnji s Odborom za strateški razvoj unutar Univerzitetskog vijeća.

Krajem 2014. godine uspostavljen je Centar za podršku studentima na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu (dr. Zorana Đinđića 2, Novi Sad, http://www.ff.uns.ac.rs/fakultet/fakultet_centar_za_podrsku_studentima.htm) s različitim programima psihološke i pedagoške podrške usmjerene na održavanje i poboljšanje mentalnog zdravlja i uspjeha studenata na svim razinama studija. Brojne aktivnosti usmjerene su na studente koji su tek počeli studirati, a dolaze iz ranjivih skupina, uključujući i studente s invaliditetom. Od 2015. godine UNS je osigurao informativne i savjetodavne usluge kao i praćenje aktivnosti studenata i koordiniranje aktivnosti podrške studentima koju pružaju Univerzitet, fakulteti i druge relevantne institucije i organizacije, uz podršku Odbora za podršku studentima, koji se sastoji od prorektora za nastavu i predstavnika UCCDSC-a, kao i predstavnika Studentskog parlamenta, te predstavnika udruženja studenata s invaliditetom i Udruženja romskih studenata.

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU (UNIKG)

Univerzitetski Centar za razvoj karijere i studentsko savjetovanje osnovan je kao organizacijska jedinica Univerziteta u Kragujevcu 2007. godine zahvaljujući inicijativi Fondacije Princ Aleksandar za kulturu i obrazovanje uz podršku Univerziteta u Kragujevcu. Centar je osnovan s ciljem pomaganja studentima da se pripreme za ulazak na tržište rada nakon sticanja diplome, povezivanja s poslovnom zajednicom i pružanja podrške u sticanju znanja i vještina koje su sada potrebne na tržištu rada. Rad Centra usmjeren je na razvijanje studentskih usluga kroz različite programe koji pružaju podršku studentima i diplomantima Univerziteta u Kragujevcu u razvoju karijere i pomaže im da se predstave u poslovnom svijetu.

Glavna uloga Centra je pružiti studentima, diplomantima i osoblju Univerziteta u Kragujevcu sve korisne informacije i podršku koju trebaju, te povezati akademsku i poslovnu zajednicu kroz svoje aktivnosti. Da bi se taj cilj postigao, Centar organizira i provodi niz događaja kako bi pružio informacije o

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

moogućnostima daljnjeg stručnog usavršavanja (poslijediplomski studijski programi, stipendijski programi, stručni i studijski kursevi, razni oblici i programi za profesionalni razvoj) kao i prezentacije različitih relevantnih udruženja i institucija koje provode različite programe osposobljavanja, stipendiranja, itd. Centar, također, organizira različite seminare, radionice, kurseve i predavanja za studente, mlade diplomante, te nastavno i administrativno osoblje kako bi im pomogao u razvijanju praktičnih vještina i znanja koje trebaju kako bi napravili prvi korak u svojoj karijeri, odnosno napredovali u karijeri.

Usluge koje Centar pruža studentima, diplomantima i osoblju Univerziteta u Kragujevcu su:

- informacije o daljnjem obrazovanju i osposobljavanju u inostranstvu;
- sve o stipendijama, takmičenjima i nagradama;
- individualno savjetovanje u donošenju odluka relevantnih za razvoj karijere;
- pomoć u prijavi za različite programe (od stipendije za ljetnu školu do naučnih konferencija);
- radionice o tome kako napisati biografiju, kako pripremiti motivacijsko ili popratno pismo za posao/stipendiju;
- kako se pripremiti za prvi sastanak s poslodavcem, simulacije intervjua;
- radionice za aktivno i kreativno traženje posla;
- radionice za razvijanje vještina javnog izlaganja;
- besplatni kursevi jezika;
- praktični savjeti: upoznavanje poslodavaca i studenata, rasprava i prezentacija kompanije, pomoć studentima da bolje razumiju poslovni svijet i svijet poslovne kulture različitih kompanija i stiču vještine potrebne za razvoj i upravljanje vlastitom karijerom.

Centar, također, priprema mjesečni bilten sa svim važnim vijestima i informacijama relevantnim za profesionalno usavršavanje. Ciljevi Centra su:

- uspostava sistema podrške studentima i diplomantima Univerziteta u Kragujevcu u razvoju znanja i vještina relevantnih za zapošljavanje ili daljnje obrazovanje u zemlji ili inostranstvu (pružanje savjetodavnih usluga studentima, organiziranje predavanja i radionica iz područja karijernog informiranja i savjetovanja);
- informiranje studenata i diplomanata Univerziteta o mogućnostima dodatnog obrazovanja, stipendiranja za obuku u zemlji i inostranstvu i otvorenih konkursa za stručnu praksu i/ili posao;
- povećati broj studenata koji su stekli relevantno radno iskustvo tokom studija ili poslije diplomiranja i povećati postotak studenata koji su koristili neke programe studentske mobilnosti;
- pružanje podrške studentima i diplomantima Univerziteta Kragujevac kako bi se adekvatno predstavljali kao budući stručnjaci iz različitih područja rada, akademske i poslovne zajednice i promicanje

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

Univerziteta Kragujevac kao vodeće institucije visokog obrazovanja u regiji;

- jačanje i unaprjeđenje suradnje sa svim fakultetima i akademskim osobljem, te jačanje integrativne uloge Univerziteta Kragujevac;
- jačanje i unaprjeđenje suradnje s poslodavcima u obliku organiziranja programa, studenata, stručnih praksi i treninga, te organiziranje prezentacija kompanija i njihove poslovne politike u odabiru osoblja;
- uspostavljanje mreže partnera Centra na svim fakultetima kako bi se na odgovarajući način pružala usluga svim studentima Univerziteta;
- kontinuirano unaprjeđenje Centra kroz razvoj novih programa i usluga, te kontinuirano obrazovanje svojih zaposlenika.

Članovi Centra za razvoj karijere i studentskog savjetovanja su studenti i diplomanti Univerziteta Kragujevac, kao i poslodavci i drugi predstavnici poslovnih i akademskih zajednica.

UNIVERZITET METROPOLITAN BEOGRAD (BMU)

Centar za razvoj karijere na Univerzitetu Metropolitan Beograd (<http://karijera.metropolitan.ac.rs/>) osnovan je s ciljem da pomogne studentima u njihovim nastojanjima usmjerenim na poboljšanje njihovih znanja i vještina, te povezivanje s budućim poslodavcima, pripremajući ih u isto vrijeme za stvarnu životnu situaciju u poslovnom okruženju tako da se lako mogu prilagoditi potrebama tržišta rada nakon diplomiranja. Također, prioritet Centra je povezivanje s kompanijama kako bi ih informirali o kvalitetama znanja i vještina studenata, što olakšava proces njihovog odabira pri zapošljavanju.

Pored Centra za razvoj karijere, studenti Univerziteta Metropolitan Beograd osnovali su svoj Studentski parlament (<http://parlament.metropolitan.ac.rs/>), koji je vrlo aktivan u prikupljanju svih relevantnih informacija o otvorenim aplikacijama i svim drugim mogućnostima povezanim sa specijalizacijama i razvojem karijere. Studentski parlament inicira i učestvuje u brojnim aktivnostima saradnje s domaćim i inostranim studentima i poslovnim organizacijama, radeći tako na kontinuiranom povezivanju sa studentima iz različitih područja interesovanja, posebno onih koji studiraju na Univerzitetu Metropolitan Beograd.

Mentorski program BMU - Univerzitet Metropolitan Beograd pokrenuo je mentorski program za sve svoje studente. Dokument naslovljen kao "*Praćenje napretka studenata*" iz 2015. godine objavljen je s ciljem uspostavljanja sistema praćenja napretka studenata u odnosu na njihove nastavne zadatke. Odgovorni sudionici za praćenje su viši asistenti, profesori, dekan i prodekan za nastavu. Ovaj mentorski program namijenjen je kao pomoć studentima da bolje realiziraju i završavaju sve svoje zadatke i ispite na vrijeme. Mentor je osoba odgovorna za nekoliko studenata, prati njihov napredak i akademska

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

postignuća s ciljem savjetovanja i sprječavanja da ne završe ili napuste univerzitet. Studenti s invaliditetom su, također, dio ovog mentorskog programa. Posebna se pažnja posvećuje njihovom napretku, a imaju i češće kontakte sa svojim mentorima za pomoć i savjete u svom radu.

1.2 Trenutno stanje relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Bosni i Hercegovini

UNIVERZITET U SARAJEVU (UNSA)

Ured za podršku studentima s posebnim potrebama na Univerzitetu u Sarajevu je ustanovljen u okviru TEMPUS projekta "Jednake mogućnosti za studente s posebnim potrebama u visokom obrazovanju" (EQOPP) (2011-2014) (Broj projekta. 516939-TEMPUS-1-2011-1-BA-TEMPUSSMHES).

Osnovni cilj Ureda je olakšavanje pristupa obrazovanju kroz osiguravanje uvjeta za poštivanje prava i ispunjavanje obaveza studenata s invaliditetom neophodnih za njihovo uspješno sudjelovanje u nastavnom procesu na visokoškolskim institucijama. Procedura organiziranja podrške od strane Ureda se realizirala kroz: izradu individualnog profila i pripremu individualiziranog oblika podrške na neki od sljedećih načina: a) savjetodavna podrška (savjetovanje u vezi s lakšim nošenjem s poteškoćama u nastavnom procesu); b) mogućnost korištenja asistivne tehnologije: studenti imaju na raspolaganju asistivnu tehnologiju (npr. studentica sa slušnim poteškoćama koristi se diktafonom koji joj može biti od pomoći da registrira sve o čemu je bilo govora na nastavi); c) informativna podrška: studenti u Uredu dobivaju informacije o uvjetima studiranja na fakultetima, udruženjima koja im mogu biti od pomoći, mogućnostima stipendiranja; d) izrada preporuke prema odsjeku na kojem student/ica studira s ciljem informiranja odsjeka o uvjetima studiranja studenta/ice i konkretnog vida podrške koje nastavno osoblje može pružiti studentu; e) podrška studentima volonterima (npr. prepoznavanje prilika za pružanje podrške kolegama studentima). Trenutna aktivnost Ureda nije na zadovoljavajućem nivou. Ovo se naviše odnosi na nemogućnost Ureda da odgovori stvarnim potrebama kako studenata tako i nastavnog osoblja. Jedan od razloga je i nepostojanje stalno zaposlene osobe u Uredu.

UNIVERZITET U ISTOČNOM SARAJEVU (UES)

Formiranje ureda/centara za podršku studentima s invaliditetom na javnim univerzitetima u Bosni i Hercegovini započelo je provedbom TEMPUS projekta "Jednake mogućnosti za studente s posebnim potrebama u visokom obrazovanju" (EQOPP, 2011-2014, broj projekta: 516939- TEMPUS-1 -2011-1-BA-TEMPUSSMHES).

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

Ovaj je projekt stvorio osnove za formiranje ureda/centara, obrazovanje odgovarajućeg osoblja, nabavku opreme, identificiranje studenata s invaliditetom, povećanje svijesti o prilagodbi nastavnog procesa i odgovarajućih uvjeta studentima s invaliditetom, te stvaranje odgovarajućih smjernica za ove studente. Uredi/centri osnovani su na Sveučilištu u Mostaru, Univerzitetu Džemal Bijedić iz Mostara, Univerzitetu u Zenici, Univerzitetu u Sarajevu, Univerzitetu u Tuzli, Univerzitetu u Istočnom Sarajevu i Univerzitetu u Banja Luci. Ovi uredi/centri imali su koordinacijsku ulogu s ciljem stvaranja okruženja koje prihvaća studente s invaliditetom, omogućava im učešće u nastavnom procesu i podržava ih u tim nastojanjima tokom trajanja projekta na javnim univerzitetima.

Uredi/centri osiguravaju studentima puno mogućnosti da ostvare svoj puni potencijal kroz:

- koordinaciju akademskih prilagodbi i usluga podrške,
- promoviranje nezavisnosti i samozastupanja,
- pružanje informacija i upućivanjem na mehanizme za ostvarivanje prava studenata s invaliditetom.

Glavni cilj ureda/centara za podršku studentima s invaliditetom je olakšavanje pristupa obrazovanju kroz osiguravanje uvjeta za poštivanje prava i ispunjavanje obaveza studenata s invaliditetom potrebnih za uspješno učešće u nastavnom procesu na visokoškolskim ustanovama. Tokom trogodišnjeg trajanja projektnih ureda/centara na svim javnim univerzitetima djelovalo se i obavljale su se aktivnosti s ciljem ispunjavanja definiranih ciljeva.

Nakon završetka trajanja projekta i rada ureda/centara dolazi do dobrovoljnog rada osoblja, studenata, pa funkcioniranje i održivost tih centara postaje sve teže. Kada je u pitanju održivost, situacija postaje različita na različitim univerzitetima. U sistematizaciji i organizaciji radnih mjesta Univerziteta u Istočnom Sarajevu, u sektoru prorektora za studentska pitanja, kulturu, umjetnost i sport postoji Centar za podršku studentima s posebnim potrebama sa dva radna mjesta: stručni saradnik u Centru i administrator za podršku studentima s posebnim potrebama.

Ključni zadatak ovog centra je planiranje načina podrške studentima s invaliditetom, učešće u realizaciji plana za studente s invaliditetom i saradnja s nevladinim organizacijama koje imaju programski raspored za podršku osobama s invaliditetom. Danas, niko nije angažiran u Centru za podršku studentima s invaliditetom na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu.

UNIVERZITET U BANJA LUCI (UBL)

Centar za podršku studentima sa invaliditetom na Univerzitetu u Banjoj Luci je osnovan 2006. godine od strane udruženja građana i u to vrijeme djelovao je pod nazivom „Centar za pomoć studentima sa invaliditetom“. Godine

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

2007, pomenuti centar postaje podorganizaciona jedinica Univerziteta u Banjoj Luci koja egzistira u okviru Rektorata. Od 2012. godine, kada je krenula realizacija TEMPUS EQOPP projekta, Centar djeluje pod sadašnjim nazivom.

Centar za podršku predstavlja koordinaciono tijelo na Univerzitetu čiji je zadatak da osigura da studenti sa posebnim potrebama/invaliditetom imaju jednak pristup svim univerzitetskim programima i aktivnostima.

Centar za podršku njeguje obrazovnu okolinu koja je inkluzivna i spremna podržati studente sa posebnim potrebama/invaliditetom kroz građenje i održavanje partnerstva sa fakultetima i akademskim i administrativnim osobljem, promovisanje svjesnosti o invaliditetu između svih članova univerzitetske zajednice i osiguranje smjernica s obzirom na univerzitetske politike i procedure koje osiguravaju potpunu participaciju studenata sa invaliditetom u svim aspektima univerzitetskog života.

1.3 Trenutno stanje relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Crnoj Gori

UNIVERZITET CRNE GORE, POMORSKI FAKULTET (UoM)

Odgovarajući i slobodan pristup obrazovanju temeljno je ljudsko pravo i obaveza svih jedinica Univerziteta Crne Gore. Glavni cilj ove elaboracije leži u činjenici da studenti s invaliditetom, kao i drugi studenti ili korisnici, mogu dobiti adekvatan pristup učionicama, laboratorijima, bibliotekama i administrativnim područjima, kako bi na najoptimalniji način razvijali svoje vještine (OECD, 2011). Univerzitet Crne Gore stalno radi na unapređenju uvjeta za studente s invaliditetom. Vrijedno je spomenuti da je u projektnom razdoblju u toku potpisivanje Memoranduma o saradnji između Univerziteta Crne Gore i Udruženja mladih s invaliditetom Crne Gore. Ovaj memorandum, također, regulira različita pitanja vezana za položaj studenata s invaliditetom Univerziteta u Crnoj Gori (Izveštaj o samovrjednovanju, 2014). Osim toga, u skladu sa Zakonom o visokom obrazovanju u Crnoj Gori od 2014. godine, Univerzitet Crne Gore provodi afirmativnu akciju za osobe s invaliditetom tokom prijema na fakultet (Zakon o visokom obrazovanju, 2014).

U međuvremenu, postoje specifične inicijative, kao i realizirane projektne aktivnosti koje mogu dokazati poboljšanje i podršku studentima s invaliditetom. Neke od njih su bile i još uvijek su dio nekih projekata i programa, ali su se svi odnosili na unapređenje statusa studenata s invaliditetom. U sljedećim stavkama su navedene aktivnosti (www.ucg.ac.me):

- Na Filozofskom fakultetu u Nikšiću je u procesu donošenje arhitektonskih rješenja za pristup studenata s invaliditetom koji imaju poteškoće u kretanju ili koriste kolica.

- Što se tiče istog pitanja studenata s invaliditetom koji imaju poteškoće u kretanju, vrijedi spomenuti da Ekonomski fakultet u Podgorici radi na optimalnom rješenju za naprijed navedeno.
- Fakultet likovnih umjetnosti u Cetinju, također, radi na stvaranju uvjeta za pristupačnost studenata s invaliditetom koji imaju poteškoće u kretanju, ali postupak je pomalo složen zbog činjenice da je zgrada pod zaštitom Uprave za zaštitu kulturne baštine Crne Gore, pa će to biti regulirano u daljnjem razdoblju.
- Neke jedinice Univerziteta Crne Gore poboljšale su, ali nisu riješile arhitektonske barijere, kao što su: Elektrotehnički fakultet, Mašinski fakultet, Građevinski fakultet, Ekonomski fakultet, Filozofski fakultet, Filološki fakultet, Pomorski fakultet i Fakultet za turizam i hotelski menadžment.
- Neki fakulteti su, uglavnom, dostupni za studente s invaliditetom i to: Metalurški i tehnološki fakultet, Fakultet za matematiku, Pravni fakultet, Fakultet političkih nauka, Fakultet sporta i tjelesnog odgoja.

Osim toga, praksa je da Univerzitet Crne Gore zajedno s Udruženjem mladih s invaliditetom Crne Gore ostvaruje praćenje obaveznih predmeta u pogledu pohađanja predavanja i ispita. Također, oni zajedno pružaju podršku tranziciji iz visokog obrazovanja na posao i zapošljavanje općenito (Plan rada, 2016). U maju 2016. godine organizirana je obuka o projektu s naglaskom na prevazilaženje prepreka s kojima se studenti s invaliditetom suočavaju svaki dan. S druge strane, zaključeno je da su studenti s invaliditetom oslobođeni plaćanja školarine na Univerzitetu Crne Gore (<http://www.spucg.ucg.ac.me>). Štoviše, inicijativa o inkluziji studenata s invaliditetom je poslana u proces u Studentski parlament Univerziteta Crne Gore, koja predlaže odsustvo bilo kakve diskriminacije među studentima (Izveštaj o samovrjednovanju, 2014; Statut SPUCG, 2015). Inicijativa nije riješena, pa u Studentskom parlamentu još uvijek nemamo predstavnike studenata s invaliditetom.

Što se tiče Centra za karijeru Crne Gore, radi na pitanjima studentskih servisa na Univerzitetu Crne Gore, kao i na pitanjima koja se odnose na poslodavce. Centar, između ostalog, služi za poboljšanje kompetencija studenata, a posebno za razvoj njihovih praktičnih vještina. Centar nudi informacije o karijeri, te usmjeravanje i savjetovanje studenata na područjima koja studiraju na fakultetima. Rad Centra usmjeren je na povezivanje studenata i saradnju s poslovnim sektorom kroz pronalaženje mogućnosti za obavljanje stručne prakse i potencijalnog radnog angažmana. Njihov cilj je omogućiti studentima da nauče više tokom studija o poslovnom okruženju i steknu radno iskustvo nakon diplomiranja kako bi postigli konkurentnu poziciju na tržištu rada. Sve ove pretpostavke, također, uključuju ulogu studenata s invaliditetom u praktičnim pitanjima njihovog zapošljavanja (www.ucg.ac.me/me/o-univerzitetu/centri/karijerni-centar).

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

Pored drugih univerziteta u Crnoj Gori, naša je institucija usvojila Rezoluciju o osnivanju Studentskog savjetodavnog ureda za studente s invaliditetom u julu 2013. godine, koji se nalazi u Udruženju mladih s invaliditetom Crne Gore.

UNIVERZITET DONJA GORICA (UDG)

Kako bi se pružila potpuna podrška studentima s invaliditetom unutar TEMPUS projekta: „*SINC@HE - Podrška i uključivanje studenata s invaliditetom na visokoškolske ustanove u Crnoj Gori*“, Univerzitet Donja Gorica, kao i ostali univerziteti u Crnoj Gori, usvojili su Rezoluciju o osnivanju Studentskog savjetodavnog ureda za studente s invaliditetom u julu 2013. godine, koji se nalazi u AYMD-u. Ured nudi svoje usluge svim osobama s pravno priznatim invaliditetom, kao i onima koji su u stanju dokumentirati negativan učinak zdravlja na obrazovanje. Pomoć je ponuđena kad god se dokaže da zdravstveno povezan invaliditet utiče na proces učenja. Rad SAO je organiziran u obliku usluga koje studenti mogu dobiti kao pomoć.

Svi fakulteti na Univerzitetu Donja Gorica smješteni su u jednoj modernoj zgradi u Donjoj Gorici u Podgorici. Vrlo je važno napomenuti da sve jedinice UDG - fakulteti imaju zajedničku finansijsku službu, Studentsku službu i Tehničku i operativnu službu. Zajedničke usluge pruža UDG biblioteka (s velikom čitaonicom za sve UDG studente) i Odjel za međunarodnu saradnju i projekte. Neke aktivnosti, kao što su čitanje čitača, uredničke usluge, prevođenje, neke pravne i IT usluge pružaju se kroz "outsourcing", tj. od strane stručnjaka i kompanija s ekspertizom u području. Sve ranije navedeno znači da se predavanja održavaju u jednoj zgradi koja je prilagođena potrebama studenata s invaliditetom. Također, u skladu sa Zakonom o visokom obrazovanju u Crnoj Gori iz 2014. godine, Univerzitet Donja Gorica provodi afirmativnu akciju za osobe s invaliditetom tokom prijema na fakultet, a studenti s invaliditetom ne plaćaju školarinu (Zakon o visokom obrazovanju Crne Gore, ref. broj 54/14).

Pomoć u prijevozu studentima s invaliditetom. Glavni ciljevi pomoći u prijevozu su:

- korištenje prijevoznih olakšica za studente s tjelesnim invaliditetom, za one koji koriste kolica;
- pružanje podrške instruktoru prostorne orijentacije za slijepe studente i studente s oštećenjem vida radi upoznavanja topografije visokoškolskih ustanova i rute između mjesta stanovanja i zgrada visokoškolskih ustanova.

Smještaj u domovima/spavaonicama. SAO je odgovoran za smještaj studenata u prostorijama i sobama prilagođenim potrebama studenata s tjelesnim invaliditetom. Trenutno, Ministarstvo prosvjete i sporta odgovorno je za upravljanje smještajem u Studentskim domovima za sve studente s privatnih i javnih univerziteta.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

2. Akcijski plan

Akcijski plan se odnosi na aktivnosti koje će sve visokoškolske ustanove ostvariti u karijernim centrima/uredima. Akcijski planovi se grupiraju u tri podgrupe po zemljama. Planirane aktivnosti mogu biti povezane s različitim područjima kao što su: uloga mentora na univerzitetu i u sektoru zapošljavanja, dodatne savjetodavne usluge koje se usredotočuju na zapošljavanje i stažiranje ili umrežavanje (osnivanje alumnija), organizaciju događaja (poslodavci, univerziteti, karijerni centri, službe za osobe s invaliditetom), interdisciplinarna ljetna škola s praktičnim radom kod poslodavaca, kros-kurikularni pristup realizaciji tema kroz različite univerzitetske predmete itd.

2.1 Akcijski plan relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Srbiji

UNIVERZITET U NOVOM SADU (UNS)

U aprilu 2016. održan je sastanak Trans2Work projektnog tima i predstavnika NSUSI s upravom Univerziteta. Tom prilikom predstavljeni su aktuelni problemi studenata s invaliditetom i rezultati istraživanja dobiveni analizom podataka prikupljenih instrumentima kreiranim u okviru Projekta. Istaknuta je potreba da se zaposli osoba u službi na Univerzitetu od diplomanata s invaliditetom koji bi mogli doprinijeti rješavanju niza otvorenih pitanja o učinkovitijoj organizaciji studiranja za studente s invaliditetom i preuzeti ulogu mentora u Trans2Work projektnim aktivnostima. Za potrebe provedbe projekta, u oktobru 2016. Godine, Trans2Work je angažirao jednu osobu s nepunim radnim vremenom, unutar UCCDSC, da radi kao mentor za studente s invaliditetom, jer trenutno postoji samo jedan psiholog, stručni saradnik, koji je zaposlen u Centru. Angažirana osoba je diplomant koji je studirao na UNS-u i koji je dobro upoznat sa situacijom, budući da je već neko vrijeme voditelj NSUSI.

Učestvovao je na raznim treninzima vezanim za zastupanje ranjivih skupina. Stoga je dobro upoznat sa situacijom na fakultetima i različitim univerzitetskim službama, kao i službama za podršku i organizacijama posvećenim osobama s invaliditetom dostupnim u lokalnoj zajednici. Angažman mentora za studente s invaliditetom pomaže promoviranju programa i aktivnosti Centra za razvoj karijere i savjetovanje studenata, stvarajući preduvjete za održivost projektnih aktivnosti i ishoda, te pruža mogućnost da se kompetentna osoba bavi problemima studenata iz ranjivih skupina nakon završetka Projekta, od upisa na univerzitet do zaposlenja, povezujući sve segmente složenog tranzicijskog procesa.

Tokom prethodne saradnje, angažirana osoba je uspostavila kontakt sa studentima s invaliditetom i radila na njihovoj animaciji kako bi popunili on-line

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

upitnik. Također je sudjelovala u izradi popisa opreme. Plan joj je da učestvuje u pripremi i provedbi svih projektnih aktivnosti, prođe obuku za mentore, te uspostavlja blisku i intenzivnu saradnju sa stručnim saradnikom psihologom iz Centra; kontaktira osobe za studente iz ranjivih skupina na svakom fakultetu, sve službe podrške Univerziteta i grada, podružnice Nacionalnog zavoda za zapošljavanje, medije i druge organizacija i institucije koje mogu doprinijeti poboljšanju procesa tranzicije studenata s invaliditetom od obrazovanja u svijet rada, tj. zapošljavanja.

UNIVERZITET U KRAGUJEVCU (UNIKG)

Univerzitet u Kragujevcu planira poduzeti akcije kako bi se povezale sve službe podrške i služile ciljevima projekta. Imali smo sastanak Trans2Work projektnog tima i Univerzitetskog menadžmenta, te smo na tom sastanku predstavili trenutne probleme studenata s invaliditetom i rezultate istraživanja dobivene analizom podataka prikupljenih instrumentima kreiranim u okviru Projekta. Zaključak sastanka bio je da će jedna osoba iz Centra za razvoj karijere i studentsko savjetovanje Univerziteta u Kragujevcu doprinijeti rješavanju brojnih otvorenih pitanja o učinkovitijoj organizaciji studiranja za studente s invaliditetom i preuzeti ulogu mentora u Trans2Work projektnim aktivnostima. Za potrebe provedbe projekta, jedna osoba će raditi kao mentor studentima s invaliditetom, budući da je trenutno stručni saradnik i zaposlen je u Centru.

Angažirana osoba je dobro upoznata sa situacijom na Univerzitetu i pohađala je razne obuke vezane za zastupanje ranjivih skupina, dobro je upoznata sa situacijom na fakultetima i raznim univerzitetskim službama, kao i službama podrške i organizacijama posvećenim osobama s invaliditetom dostupnim u lokalnoj zajednici. Angažman mentora za studente s invaliditetom pomoći će promoviranju programa i aktivnosti Centra za razvoj karijere i savjetovanje studenata, stvarajući preduvjete za održivost projektnih aktivnosti i ishoda, te pružiti mogućnost da se kompetentna osoba bavi problemima studenata iz ranjivih skupina nakon završetka Projekta, od upisa na univerzitet do zaposlenja, povezujući sve segmente složenog tranzicijskog procesa.

Plan joj je učestvovati u pripremi i provedbi svih projektnih aktivnosti, proći obuku za mentore, te uspostaviti blisku i intenzivnu saradnju sa stručnim saradnikom psihologom iz Centra, kontaktirati osobe za studente iz ranjivih skupina na svakom fakultetu, sve službe podrške Univerziteta i grada, podružnice Nacionalnog zavoda za zapošljavanje, medije i druge organizacija i institucije koje mogu doprinijeti poboljšanju procesa tranzicije studenata s invaliditetom od obrazovanja u svijet rada, tj. zapošljavanja. Univerzitet u Kragujevcu ima svoje planove za stvaranje ljetne škole gdje bismo mogli uključiti i praktični rad s poslodavcima; kros-kurikularni pristup realizaciji tema kroz različite univerzitetske predmete. Univerzitet u Kragujevcu, također, ima u svojim planovima osnivanje alumnija.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

METROPOLITAN UNIVERZITET BEOGRAD (BMU)

Procjena karijere za studente s invaliditetom sastavni je dio Centra za razvoj karijere na Metropolitan Univerzitetu Beograd, koji djeluje unutar Studentskog parlamenta. Cilj programa je pomoći studentima s invaliditetom da napreduju kroz svoje univerzitetsko obrazovanje i povezati ih sa željenim ili dostupnim radnim mjestom. Projekti i programi, u tom smislu, usmjereni su prema: podizanju svijesti o potrebama studenata s invaliditetom, pripremi studenata za tržište rada, podršci i smjernicama u istraživanju mogućnosti karijere, povezivanju studenata s potencijalnim poslodavcima (imajući u vidu način upravljanja određenim invaliditetom na određenom radnom mjestu).

Metropolitan Univerzitet Beograd organizira nekoliko akademskih konferencija za studente, predavače i poslodavce kao što su BISEC (www.bisec.rs), e-učenje konferencija (econference.metropolitan.ac.rs) i ICSD (icsd.metropolitan.ac.rs). Na tim smo događajima promovirali Trans2Work projekt promotivnim materijalom - plakatima, letcima i usmenim prezentacijama. Kao društveno odgovorna institucija BMU promovira važnost podizanja svijesti društva o studentima s nekom vrstom invaliditeta. BMU je, također, otvorio mogućnosti za studentske stipendije i smanjenje školarina kroz razna takmičenja (www.metropolitan.edu.rs/stipendije).

Kao rezultat projektnih aktivnosti i uz podršku asistivne opreme, koja će se nabaviti na početku druge godine projekta, takva takmičenja bit će dostupna i studentima s invaliditetom. Organizirat ćemo tome posvećene Trans2Work radionice i okrugle stolove u martu i krajem maja. Usko saradujući s mentorskim programom Metropolitan Univerziteta Beograd, studentu s invaliditetom obično se dodjeljuje kolega (jedan od starijih studenata, profesora ili članova osoblja) čija je ključna funkcija identificirati i povezati studenta s prilagođenim resursima koji mogu biti podržavajući u postizanju karijerno orijentiranih ciljeva, praćenjem istodobno njihovog ukupnog napretka.

Fokus svih planiranih i razvijenih aktivnosti može se podijeliti na tri odvojena, ali dobro povezana dijela. U prvoj fazi, s ozbiljnim radom jedan-na-jedan ili grupnim radionicama, pokušavamo razmišljati o studentovim znanjima i iskustvima vezanim uz posao kako bismo identificirali ciljeve karijere ili, barem, područja interesovanja i procijenili kako bi invaliditet mogao uticati na budući radni angažman. Aktivnosti u ovom procesu uključuju:

- stvaranje i popunjavanje personaliziranih formi samovrjednovanja kako bi se utvrdili ciljevi karijere;
- savjetodavne usluge usmjerene na zapošljavanje i stažiranje;
- upućivanje na skup predavanja, resursa i osoblja (profesora i saradnika), kao pedagoški ili psihološki savjetnik koji će podržati

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

studenta u daljnjem istraživanju karijernih interesovanja i razvoja vještina u izgradnji karijere.

Fokus druge faze je na izgradnji osobnih strategija angažiranjem u akademskim i neakademskim prilikama tokom vremena provedenog na Univerzitetu. Ova faza aktivnosti uključuje različite projekte vezane uz rad, s naglaskom na način na koji invaliditet može uticati na sposobnost angažiranja. Studenti s invaliditetom su uključeni u multidisciplinarnе projekte u kojima rade individualno ili s dodijeljenim mentorom kako bi unaprijedili praktično radno iskustvo i razmišljali o njemu.

Treća faza je usmjerena na tzv. pokretanje karijere gdje su razvijena znanja i vještine revidirani od strane stvarnih poslodavaca. U tom će procesu studenti s invaliditetom pohađati redovna, ciljano odabrana gostujuća predavanja, koja vode ključni ljudi iz nekih od najrelevantnijih kompanija na tržištu. Studentima se pruža jedinstvena prilika za povezivanje s poslodavcima i dobivanje povratne informacije od praktičnih ljudi usmjerenih na tržište, istovremeno ulazeći u prostor u kojem mogu raspravljati o svojim specifičnim pitanjima vezanim uz zapošljavanje.

Prethodni diplomanti nam govore da je ova vrsta podrške i iskustva studentu s invaliditetom stvarno najbolji način za upravljanje stepenom invaliditeta i potrebama poslodavaca i zbog toga će Metropolitan Univerzitet Beograd nastaviti s programom. Metropolitan Univerzitet Beograd nudi mogućnost studentima za obavljanje programa stažiranja u IT istraživačkom centru Univerziteta, u Design studiju ili u Odjelu za marketing, ovisno o njihovom Fakultetu. Ovaj program stažiranja uključuje studente s invaliditetom koji su uspješno završili svoje stažiranje. BMU ima dobro iskustvo u angažiranju studenata s invaliditetom u spomenutom programu stažiranja. BMU planira uključiti više studenata s invaliditetom u vlastiti program stažiranja, a imamo i još dva kandidata – studenta s Fakulteta za informatičke tehnologije i studenta s Fakulteta za menadžment.

U saradnji s Centrom za razvoj karijere povezat ćemo studente s potencijalnim poslodavcima i motivirati kompanije da tretiraju studente s invaliditetom kao ravnopravne kandidate za programe stažiranja i zapošljavanje. BMU planira dopustiti kompanijama korištenje asistivne opreme za vrijeme stažiranja svakog studenta s invaliditetom.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

2.2 Akcijski plan relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Bosni i Hercegovini

UNIVERZITET U SARAJEVU (UNSA)

Univerzitet u Sarajevu ne raspolaže formalno utemeljenim centrom za karijerno savjetovanje studenata. Usluge takvog centra odnose se na podršku studentima za vrijeme studija, prelaska iz obrazovne institucije u svijet rada, ali i tokom adaptacije na radnom mjestu. S obzirom na značaj i ulogu takvih centara, sasvim je jasno da je njegova uspostava nužna i prijeko potrebna za cijelu studentsku populaciju.

Ured za podršku studentima s posebnim potrebama, koji je nastao kroz Tempus projekt "Jednake mogućnosti za studente s posebnim potrebama u visokom obrazovanju", predstavlja značajnu osnovu za razvoj karijernog centra s ciljem pružanja pomoći i podrške svim studentima Univerziteta u Sarajevu, pri tome uzimajući u obzir sve različitosti, te specifičnosti studenata s invaliditetom.

Funkcije Centra za razvoj karijere studenata bi uključivale karijerno informiranje, karijerno savjetovanje, obrazovanje i povezivanje s poslodavcima. Dakle, Centar za razvoj bi trebao biti u mogućnosti studentima pružiti savjetovanje u svim domenima i tačkama razvoja njihove karijere. Kako Centar treba biti i svojevrsna spona između studenata koji su još u procesu studiranja i tržišta rada, studenti bi u Centru imali dostupne informacije o konkurentnosti različitih studijskih programa na tržištu rada. Ove informacije su posebno bitne u cilju nastavka školovanja na drugom i trećem ciklusu studija.

Kako bi studenti po završetku studija bili konkurentni na tržištu rada u Centru za razvoj karijere bi se sistemski radilo na facilitiranju ličnog razvoja studenata koristeći informacije do kojih se u radu sa studentom dođe primjenom mjera samoprocjene i primjenom različitih testova. Ovakva vrsta procjene se smatra osnovom individualnog planiranja karijere i planiranja savjetodavnog rada sa studentom u okviru Centra.

Individualno savjetovanje koje bi studentima bilo na raspolaganju u okviru Centra bi bilo osmišljeno za svakog studenta uvažavajući njegove posebnosti, karijerne ciljeve, osobine ličnosti, kao i područja funkcioniranja koja su identificirana kao slabe strane na kojima treba raditi (npr. anksioznost prilikom situacija procjene od strane drugih ili loša samoprezentacija). Ovdje je potrebno naglasiti uspostavljanje posebnih i specifičnih programa procjene i savjetovanja za studente s invaliditetom. Studenti s invaliditetom se suočavaju s nešto složenijom situacijom na studiju i prilikom ulaska na tržište rada. Pored izazova s kojima se suočavaju i drugi studenti, studenti s invaliditetom moraju biti dodatno osnaženi jer se suočavaju s arhitektonskim barijerama i tehničkim poteškoćama na studiju i na radnom mjestu a pri tome moraju sami

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

iznaći načine za njihovo prevazilaženje koristeći pri tom svoje vlastite kapacitete kao i kapacitete okoline.

Studenti će moći sudjelovati u radionicama koje imaju za cilj razvoj i jačanje pozitivnih aspekata njihove ličnosti (kao što je samopuzdanje, slika o sebi, spremnost na stalno učenje i razvijanje) kao i razvijanje mekih vještina i vještina traženja posla. Pored toga, ove radionice bi imale svrhu umrežavanja proaktivnih studenata kada je u pitanju traženje posla te time i razmjenu informacija između njih. Voditelji ovih radionica bi bili, pored zaposlenika Centra, i stručnjaci iz prakse (npr. pravnici koji se bave radnim pravom, specijalisti za regrutaciju u kompanijama, stručnjaci za mentalno zdravlje i sl).

Jedna od bitnih funkcija Centra bila bi i razvijanje bliske suradnje s poslodavcima koja bi imala za svrhu facilitiranje (omogućavanje) što bržeg prelaska studenata sa studija na tržište rada. Pored toga, suradnja s poslodavcima bi imala za cilj olakšavanje organiziranja stručnih praksi za studente koji su još u procesu studiranja.

Uspostavljanje i administriranje baze zainteresiranih poslodavaca i studenata završnih godina koji uskoro ulaze na tržište rada bi omogućilo ispunjavanje ove važne funkcije Centra.

Uspostavljanje i administriranje web stranice Centra za razvoj karijere imalo bi za cilj informiranje studenata o uslugama Centra kao i pružanje osnovnih informacija za studente koji se pripremaju za tržište rada (npr. upute za pisanje CV ili motivacijskog pisma).

U okviru Centra bilo bi uputno uspostaviti dio (odjel) koji bi se bavio mentalnim zdravljem studenata. Pružanje psihološke podrške u traženju posla je vrlo često neodvojivo od pružanja cjelokupne podrške psihičkom zdravlju. Ovaj fenomen je možda i najuočljiviji kod studenata s invaliditetom koji se u svojoj svakodnevici suočavaju s brojnim preprekama: onima fizičke prirode, ali i preprekama koje proizilaze iz stereotipa i predrasuda okoline o njihovim mogućnostima.

Kako bi Centar bio u mogućnosti u potpunosti ispuniti svoje zadatke kada su u pitanju studenti s invaliditetom bilo bi neophodno angažirati osobu unutar Centra čiji bi zadatak bio upravo rad s ovom populacijom. Studenti s invaliditetom imaju iste potrebe kao i ostali studenti, ali je njihovo ispunjavanje potreba nešto složenije zbog niza specifičnih teškoća koje uzrokuje invaliditet. Osobe odgovorne za rad sa studentima s invaliditetom trebaju da, pored rada sa studentima, rade i s poslodavcima kako bi se studentima s invaliditetom olakšao prelaz na tržište rada.

Dakle, usluge Centra bile bi sljedeće:

- razgovori i savjetovanje studenata u vezi s razvojem karijere;
- realizacija individualizirane podrške studentima;
- pružanje informacija o studijima u zemlji i inostranstvu;

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

- pružanje informacija o ponudama za posao, mogućnostima volontiranja, praksama, stipendijama;
- organiziranje radionica i obuka;
- organiziranje predavanja uspješnih stručnjaka iz prakse;
- predstavljanje kompanija kroz njihove profile i prezentacije;
- davanje preporuka studentima;
- organiziranje sajma zapošljavanja.

Za uspostavljanje Centra za razvoj karijere neophodna je podrška uprave Univerziteta. Uprava Univerziteta bi trebala uključiti sve članice u aktivnosti formiranja Centra. Neke od članica, kao što su: Filozofski fakultet, Ekonomski fakultet i Pravni fakultet bi trebale pružiti stručnu podršku i kadar koji će pomoći u uspostavljanju svih funkcija Centra. Uloga svih članica bila bi informiranje studentata i nastavnog osoblja, te organizacijskih jedinica o postojanju Centra i o njegovim kapacitetima.

Uprava Univerziteta bi trebala komunicirati s Osnivačem (kada govorimo o UNSA to je Kanton Sarajevo) kako bi se osigurali adekvatni načini finansiranja rada centra, te formalno-pravno regulirao status i uloga Centra unutar Univerziteta.

UNIVERZITET U ISTOČNOM SARAJEVU (UES)

Univerzitet u Istočnom Sarajevu ima Centar za studente s invaliditetom koji je formiran tokom realizacije Tempus projekta "*Jednake mogućnosti za studente s invaliditetom u visokom obrazovanju*". Iako trenutna aktivnost Ureda nije zadovoljavajuća, njegovo pravno postojanje predstavlja značajnu osnovu za razvoj centra. Centar trenutno nema zaposlenika, jer raspoloživi budžetski resursi Univerziteta nisu dovoljni za angažiranje dodatnog broja zaposlenika koji će biti angažirani u Centru.

U skladu sa sadašnjom sistematizacijom i organizacijom radnih mjesta, opis zaposlenika za podršku studentima s invaliditetom je sljedeći: planiranje metoda pomoći studentima s invaliditetom, učestvovanje u provedbi plana podrške studentima s invaliditetom, te saradnja s nevladinim organizacijama koje imaju program rada za studente s invaliditetom.

Opis dužnosti zaposlenika koji će raditi sa studentima s invaliditetom: rad na tehničkoj saradnji za potrebe studenata s invaliditetom; praćenje studenata s invaliditetom pružajući im pomoć tokom nastave; služba Centra, također, treba podržavati studente tokom studija, prijelaza iz obrazovnih institucija na tržište rada, ali i prilikom prilagodbe na novu poziciju. S obzirom na važnost i ulogu takvog centra, sasvim je jasno da je uspostava Centra vrlo važna i neophodna za cijelu populaciju studenata.

Trenutno, trebaju početi pregovori u cilju ponovnog otvaranja Centra koji je prestao raditi nakon što je spomenuti TEMPUS projekat završen. Uzimamo u obzir i to da ovaj Centar za studente s invaliditetom može biti smješten u jednom od gradova Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Na Palama postoje četiri organizacijske jedinice (fakulteti) Univerziteta u Istočnom Sarajevu: Filozofski fakultet, Pravni fakultet, Ekonomski fakultet i Fakultet za fizičku kulturu i sport s najvećim brojem studenata i studenata s invaliditetom.

Usluga Centra bit će primjereno proširena. Za ove aktivnosti trebamo dobiti odobrenje Upravnog odbora Univerziteta. Proširene usluge bi bile:

- individualno i grupno savjetovanje studenata u razvoju karijere;
- realizacija individualizirane podrške studentima;
- davanje informacija o studijama u zemlji i inostranstvu;
- pružanje informacija o radnim ponudama, mogućnostima za volontiranje, praksama, stipendijama;
- organiziranje radionica i obuka;
- organiziranje predavanja uspješnih stručnjaka;
- predstavljanje kompanija;
- preporuke studentima;
- organizacija sajмова za zapošljavanje;
- informacije o karijeri, savjetovanje o karijeri, obrazovanje i umrežavanje s poslodavcima.

Izvorna ideja je da Centar za podršku studentima s invaliditetom treba angažirati jednu ili više osoba. Nakon završetka projekta Trans2Work, bit će razvijen plan održivosti i diseminacije. Nakon toga, studenti mogu volontirati u Centru, a vrijeme provedeno tamo moglo bi se prepoznati kao broj nastavnih sati. To bi povećalo interesovanje studenata za volontiranje. Na taj način, održivost projekta će biti omogućena i nakon završetka projekta. Ova je praksa preuzeta iz prakse EU univerziteta koji tako funkcioniraju.

Tabela 1. Akcijski plan Centra za studente s invaliditetom

Broj	Aktivnost	Odgovornost	Period
1	Donošenje odluka o osnivanju Centra i njegovom pozicioniranju	Menadžment Univerziteta	Mart 2017
2	Imenovanje osobe/osoblja za rad u Centru	Menadžment Univerziteta, Tim projekta Trans2Work	Mart 2017
3	Uspostavljanje sistema naknada uključenih u Centar ili uspostava volonterskog stažiranja	Menadžment Univerziteta, Tim projekta Trans2Work	Mart 2017

4	Proširivanje aktivnosti Centra i podnošenje zahtjeva za promjenu sistematizacije radnih mjesta	Menadžment Univerziteta, Tim projekta Trans2Work	Juni 2017
5	Usvajanje Pravila o postupku Centra za podršku studentima s invaliditetom	Tim projekta Trans2Work, Angažirano osoblje	Juni 2017
6	Opremanje Centra za studente s invaliditetom	Project team Trans2Work	June 2017

UNIVERZITET U BANJA LUCI (UBL)

U okviru Centra za podršku studentima sa invaliditetom planiramo izvoditi sljedeće aktivnosti:

- Uključiti mentora kao podršku studentima, nastavnicima i poslodavcima
- Raditi na afirmaciji Centra kako bi po završetku projekta prerastao u Karijerni centar
- Organizovati okrugle stolove sa studentima sa invaliditetom
- Organizovati okrugle stolove sa nastavnicima i saradnicima
- Organizovati interdisciplinarnе okrugle stolove

Prvi korak bi bio uključivanje mentora u ovaj Centar. Mentor bi morao u što kraćem vremenu da se upozna sa svim studentima sa invaliditetom. Poslije toga bi on napisao razvojni plan Centra, gdje bi nastojao da što više poveže student, nastavnike i poslodavce. Nakon analize svih invaliditeta razvio bi plan povezivanja svih studenata sa invaliditetom sa potencijalnim poslodavcima radi praktične nastave, ali i potencijalnog zaposlenja.

Drugi korak nakon angažovanja mentora bio bi kontinuirano širenje informacija o radu ovog centra. Ostvarili bi kontakte sa medijima, nadležnim ministarstvima i rektoratom. Sva komunikacija išla bi u pravcu da se ovaj Centar transformiše jednog dana u Karijerni centar. Završna aktivnost bi bila da se rad Karijernog centra uvrsti kao dopuna i/ili izmjena Zakona o visokom obrazovanju.

Preko već angažovanog mentora, u saradnji sa nastavnicima i asistentima svaki mjesec dana bi se organizovali Okrugli stolovi sa manjim grupama studenata sa invaliditetom. Okrugli stolovi bi se organizovali sa temama kao što su: olakšavanje studija, praktična nastava, upoznavanje tržišta rada, volontiranje kod potencijalnih poslodavaca I slično.

Okrugle stolove sa nastavnicima i saradnicima bi organizovali takođe jednom mjesečno, i to sa manjim grupama nastavnika. Cilj ovih savjetovanja bi bio da se nastavnici što prije upoznaju sa kojim se problemima susreću student sa invaliditetom kako bi se unapređivala nastava sa njima.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

U Akcionom planu predviđeni su i interdisciplinarni Okrugli stolovi. Na njima bi mogli učestvovati istovremeno pored studenata sa invaliditetom, nastavnika i saradnika, takođe i predstavnici srednjih škola, resornih ministarstava, medija, predstavnici poslodavaca i ostali zainteresovani. Smisao ovih savjetovanja je povezivanje svih direktnih i indirektnih faktora u visokom obrazovanju kako bi se olakšao put od studiranja do zaposlenja ne samo studenata sa invaliditetom, već i svih ostalih studenata na univerzitetu.

2.3 Akcijski plan relevantnih servisa podrške za studente s invaliditetom u Crnoj Gori

UNIVERZITET CRNE GORE, POMORSKI FAKULTET (UOM)

Univerzitet Crne Gore, kao i ostali partnerski univerziteti, trebaju proširiti područje djelovanja i ulogu u formiranju studenata s invaliditetom koji će postati uspješni zaposlenici. Tranzicija od akademskog obrazovanja do uključivanja u radnu snagu vrlo je složen i zahtjevan proces koji ima duboke učinke prvenstveno na studente s invaliditetom, a potom na univerzitate i organizacije koje nude posao. Ako društvo i tržište rada nisu postavili pred univerzitate zahtjeve za modernizacijom kurikuluma i studijskih programa s tačke tranzicije, univerziteti trebaju sami poduzeti potrebne korake u tom pravcu. Ako se tranzicija široko razmotri kao period između obrazovanja i zapošljavanja, imat će veliku priliku biti uključena u mehanizme nastavnog plana i programa koji će omogućiti studentima s invaliditetom da dobiju najbolje moguće obrazovanje primjenljivo u odgovarajuće profesionalne svrhe, ali im također omogućuje da imaju pozitivno iskustvo s procesom tranzicije (Izvešće D1.2, 2016; Izvešće o samovrjednovanju, 2014).

Univerzitet Crne Gore trebao bi se usredotočiti na unapređenje znanja i vještina studenata s invaliditetom kroz dodatnu obuku i obrazovanje. Osim toga, od sljedeće akademske godine, bit će usvojen postupak uključivanja studenata, kao i studenata s invaliditetom, kako bi učestvovali na praktičnim predavanjima u kompanijama, privatnom sektoru itd. U ovom razdoblju realizacije projekta, Univerzitet Crne Gore mora podržati položaj mentora za studenete s invaliditetom. Osim toga, organizirani su i razni sastanci uz pomoć Centra za karijeru Crne Gore kako bi se podigla svijest poslodavaca o jednakom tretiranju studenata s invaliditetom u odnosu na druge osobe. Ovo je odraz zabrinutosti kada je u pitanju pristupačnost, asistivna tehnologija i individualizirana podrška studentima s invaliditetom. Naglasak je na uslugama podrške koje će studenti s invaliditetom imati tokom zapošljavanja. Univerzitet Crne Gore zajedno s drugim univerzitetima iz zemlje mora prevladati nedostatak saradnje, znanstvenih i istraživačkih institucija, kao i poslovnih organizacija. Također, Univerzitet Crne Gore igrat će snažniju ulogu u unaprjeđenju kvalitete radne snage, uključujući studente s invaliditetom (Izvešće D1.3, 2016; Izveštaj o samovrjednovanju, 2014).

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

Politika obrazovanja i osposobljavanja studenata s invaliditetom je dio nacionalnih aktivnosti i važnih aktivnosti Univerziteta Crne Gore. Iako pravna i politička infrastruktura podržava „inkluzivno učenje“, sistemski se ne primjenjuje u praksi na Univerzitetu Crne Gore. Područja u kojima se više truda može usmjeriti su bolja integriranost među različitim obrazovnim sektorima, obrazovne potrebe mladih osoba s invaliditetom, promicanje kontinuiranog profesionalnog razvoja stručnjaka za obrazovanje i usklađenije okvire i smjernice za provedbu politika UN-a i EU-a u visokom obrazovanju (Program za visoko obrazovanje i osposobljavanje, 2011.-2020., Izvješće o samovrjednovanju, 2014).

Budući da je novi Zakon o visokom obrazovanju u Crnoj Gori usvojen u oktobru 2014. godine, vrlo je važno prepoznati prava studenata s invaliditetom. To je strateški cilj implementacije inkluzivnog obrazovanja na svim obrazovnim razinama. Pripremljena je nova Strategija razvoja i finansiranja visokog obrazovanja do 2020. godine, gdje je Univerzitet Crne Gore aktivan učesnik (Program za visoko obrazovanje i osposobljavanje 2011.-2020.). Posljednjih godina zakonodavstvo je napredovalo, budući da je Crna Gora 2007. godine potpisala Konvenciju UN-a, ali kako bi zakoni bili potpuno usklađeni s Konvencijom UN-a, nužno je uvođenje usluga podrške u sistem visokog obrazovanja ([http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Opcije.aspx? CountryCode = MNE & Lang = EN](http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Opcije.aspx?CountryCode=MNE&Lang=EN)).

Imajući u vidu da Crna Gora ima visoku stopu nezaposlenosti - posebno među mladima s invaliditetom, potrebno je više napora u podizanju svijesti. Još jedno ključno područje je zapošljavanje. Više napora bi se trebalo koncentrirati u izgradnji učinkovitijih "tranzicijskih puteva" za mlade ljude između škole, tercijarnog obrazovanja i rada (Akcijski plan ili program za osobe s invaliditetom (2003-2010, 2014-2021), Izvješće o samovrjednovanju, 2014). Mjere i aktivnosti trebaju biti usmjerene na unaprjeđenje profesionalnog razvoja zaposlenika razvijanjem sistema profesionalnog usmjeravanja i savjetovanja, kao i na smanjenje neslaganja između ponude i potražnje na tržištu rada (tj. između obrazovanja i svijeta rada), kao što su razvoj Nacionalnog programa usmjeravanja i savjetovanja o karijeri i uspostava sistema kratkih treninga (Strategija zapošljavanja 2011.-2020. ili Akcijski plan 2016).

UNIVERZITET DONJA GORICA (UDG)

Planirane aktivnosti Univerziteta Donja Gorica (UDG) poduzet će se s ciljem povezivanja svih službi podrške unutar Univerziteta kako bi služili ciljevima projekta. Za potrebe provedbe projekta, jedna osoba će raditi kao mentor za studente s invaliditetom, ali će također učestvovati dvije ili tri osobe iz Studentskog ureda za podršku.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

Angažman te osobe vrlo je važan jer dobro poznaje situaciju na Univerzitetu i prisustvovao je raznim treninzima vezanima za zastupanje ranjivih skupina, dobro je upoznat sa situacijom na fakultetima i različitim univerzitetskim službama, kao i službama podrške i organizacijama posvećenim osobama s invaliditetom dostupim u lokalnoj zajednici. Angažman mentora za studente s invaliditetom pomoći će stvoriti preduvjete za održivost projektnih aktivnosti i ishoda, te pruža priliku da nakon završetka Projekta ima kompetentnu osobu koja se bavi problemima studenata ranjivih skupina od njihovog upisa na Univerzitet do zaposlenja. Plan je sudjelovati u pripremi i provedbi svih projektnih aktivnosti, u aktivnostima osposobljavanja mentora, te uspostavljanje bliske i intenzivne saradnje s Udruženjem, kontaktiranje osoba za studente ranjivih skupina na univerzitetu, sve službe podrške na Univerzitetu, podružnice Nacionalnog zavoda za zapošljavanje, medija i drugih organizacija i institucija koje mogu doprinijeti poboljšanju procesa tranzicije studenata s invaliditetom u svijet rada i zapošljavanja. Univerzitet Donja Gorica planira stvoriti Alumni.

Pored Studentskog savjetodavnog ureda na Univerzitetu u Donjoj Gorici osnovan je Studentski poslovni centar (SBC). UDG planira povezati studente s invaliditetom i Studentski poslovni centar, tako da će studentima s invaliditetom pružiti određene praktične vještine. Glavni cilj SBC-a je povećanje zapošljivosti studenata kroz pružanje određenih praktičnih vještina, kao što su vještine koje kompanije trenutno traže, zatim korake u osnivanju kompanije, kako provesti učinkovitu prezentaciju i prodati ideju ili proizvod, koji su elementi uspješne poslovne komunikacije, kako prikupiti sredstva za poduzetničke ideje i sl. Ovo se obavlja intenzivnom komunikacijom s poslovnim zajednicama u Crnoj Gori i inostranstvu. Većina navedenih vještina stiže se putem treninga koje pružaju iskusni poslovni stručnjaci, kao i preko stažiranja koje SBC pruža u saradnji s kompanijama, kako domaćim, tako i međunarodnim. Zahvaljujući saradnji između SBC i IAESTE programa, studenti imaju priliku provesti do tri mjeseca u inostranstvu, radeći za kompanije u Njemačkoj, Španiji, Velikoj Britaniji, Belgiji, Indiji i sl, upoznati različite poslovne kulture i uspostaviti veze koje će biti korisne za njihovu karijeru kasnije.

3. Osnovni principi tranzicijskog kurikuluma

3.1 Teoretski pristup značaja tranzicije do tržišta rada

Visokoškolske ustanove namjeravaju pružiti mladim ljudima niz sposobnosti i vještina koje će ih pripremiti za suočavanje s tranzicijom na tržište rada. Međutim, u savremenim društvima, obilježenim strukturnom nezaposlenošću, prevladavaju oblici privremenog rada, nudeći sve nestabilnije uvjete, nižu

sigurnost i manje socijalnih prava. U ovom kritičnom historijskom i društvenom trenutku postaje važno, kako za istraživanje tako i za društveni program, razumjeti značenja koja studenti visokog obrazovanja pripisuju tranziciji od obrazovanja na tržište rada. Vrlo je važno za visokoškolske ustanove i za studente razumijevanje tranzicijskog procesa što znači i razumijevanje onoga što institucije visokog obrazovanja trebaju učiniti.

Prijelazi od škole do zaposlenja ovise o interakciji i napetosti između pojedinih strategija s jedne strane, te socio-strukturnih i institucionalnih uvjeta, prilika i ograničenja s druge strane (Geissler i Kruger, 1993; Heinz, 2000). To jest, takva tranzicija je rezultat sposobnosti pojedinca da aktivno razvije vlastitu tranziciju u kontekstu vanjskih uvjeta: "Tranzicija je u nečijoj biografiji oblikovana zakonima, na primjer prijelaz od škole do zaposlenja (...). Tranzicijske faze u njemačkim biografijama oblikovane su propisima, ugovorima, certifikatima, procesima selekcije i pregovora, ali i neispravnom koordinacijom i slučajnošću. Ovi procesi uključuju pojedince, njihove socijalne odnose, organizacije kao što su škole, univerziteti i druge obrazovne ustanove (...), vladine institucije, poluvladine institucije i posljednje, ali ne i najmanje važne socio-ekonomska strukture kao što je tržište rada"(Heinz, 2000, str. 4f).

Nije teško priznati da su faze tranzicije u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori oblikovane zakonima, propisima, ugovorima, certifikatima, procesima selekcije, a sve to uključuje sve pojedince, njihove društvene odnose, institucije, visokoškolske institucije (studijske programe, kurikulum, obuke, praksu), nevladine organizacije, vladine institucije i tržište rada. Općenito, poslodavci su skeptični kada su u pitanju mogućnosti zapošljavanja osoba s invaliditetom jer se njihova zabrinutost odnosi na sposobnost obavljanja njihovih odgovornosti kao zaposlenika. Važan faktor pozitivne promjene u stavu poslodavaca jest stepen obrazovanja osoba s invaliditetom. Nadalje, posebno je teško prikupljati statističke podatke kako bi se stvorila jasna slika o stanju osoba s invaliditetom na tržištu rada. To je dijelom posljedica činjenice da zemlje, posebno Srbija, Bosna i Hercegovina i Crna Gora, ne provode redovna ili konzistentna istraživanja o situaciji zapošljavanja osoba s invaliditetom s visokom razinom obrazovanja. Uporedba situacije na razini EU dodatno je komplicirana činjenicom da svaka zemlja partner ima svoj sistem za definiranje populacije s invaliditetom.

Odnos između diplomanata, ustanove i poslodavca nije jednostavan. On ovisi od načina na koji se diplomanti bave mogućnostima razvoja zapošljivosti koje pružaju institucije, bilo da su one centralne službe podrške, iskustva uključena u nastavni plan i program, radno iskustvo ili prilike za razmišljanje i snimanje iskustva. Pedagoški procesi, refleksija i artikulacija učenja suštinski su elementi koji su posredovani disciplinom predmeta i vanjskim faktorima, ne samo izvanškolskim iskustvom diplomanata i, u konačnici, praksama zapošljavanja poslodavaca (Harvey, 2002).

Razumijevanje dinamike tranzicijskih procesa od škole do posla je od velikog interesa za pojedince koji su uključeni u te procese, za savjetodavne ustanove i za obrazovnu politiku. Ovo znanje je osobito važno kako bi se procijenila relevantnost obrazovnih politika za ispravak nejednakosti u obrazovanju provedena u većini zemalja Europske unije. Na osnovu rezultata anketa koje su se bavile tranzicijom od škole do posla ili na primjeru Francuske vidi se tranzicijski procesi upravljani različitom dinamikom (haotični, deterministički i stohastički). Individualnu strategiju i javnu politiku kao i smjernice i savjetovanje treba prilagoditi prirodi tranzicijskih procesa u kojima su uključeni pojedinci (Guy, 2004). Na taj način uključivanje udruženja iz sve tri partnerske zemlje najvažnije je prema gore spomenutim pitanjima, kao i Agencije za zapošljavanje. Iako su postignuti brojni rezultati kada je u pitanju uključivanje studenata s invaliditetom u obrazovanje na visokoškolskim ustanovama i na tržište rada, još uvijek nema povezanosti između visokoškolskih institucija i tržišta rada. Na primjer, postoje programi osposobljavanja za uključivanje osoba s invaliditetom na tržište rada. Međutim, ovi programi se nedovoljno odnose na pitanja stvarnih potreba osoba s invaliditetom i ne odgovaraju stvarnim potrebama poslodavaca, uglavnom zbog nedostatka podudarnosti između vještina i radnih mjesta. Posljedično, rijetko je dovoljno vremena posvećeno fazi predzapošljavanja i indukcije. Kao rezultat toga, obrazovna ponuda i stvarne potrebe osoba s invaliditetom slabo se podudaraju. Kao rezultat toga, cjeloživotno obrazovanje pojedinaca s invaliditetom može se promatrati kao prepreka njihovoj integraciji u rad i predstavljaju drugi razlog isključivanja i diskriminacije u svom profesionalnom području. Uočljivo je da u zemljama u kojima programi obrazovanja i osposobljavanja imaju za cilj susretanje sa stvarnim potrebama kompanija, ti programi doprinose konfiguraciji ekonomije visoke produktivnosti i visokim platama, dok suprotno, u zemljama u kojima se ne primjenjuje, čini se da oduzimaju dijelove osnovnih tehničkih i društvenih vještina.

Tokom posljednjeg desetljeća politike Europske unije odnosile su se na povezivanje visokog obrazovanja u kontekstu današnjih brzih društveno-ekonomskih transformacija, koje povećavaju broj pitanja o povezanosti visokog obrazovanja i svijeta rada na regionalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini. Povezivanje visokog obrazovanja i osposobljavanja sa zapošljavanjem je, također, problematično u zemljama EU i stoga visoko pozicionirano na političkim programima diljem Europe. Prema spomenutom, glavni ciljevi Projekta su:

- (a) unaprijediti i pripremiti usluge visokoškolskih ustanova kako bi podržale studente s invaliditetom u njihovoj tranziciji iz visokog obrazovanja u rad u skladu s politikama EU,
- (b) povezati visoko obrazovanje s radnim okruženjima koja nisu prijateljska prema invaliditetu,
- (c) asimilirati tranzicijske mogućnosti i vještine s praksama i politikama EU i
- (d) pripremiti poslodavce kako bi razumjeli potrebe zaposlenika s invaliditetom u procesu pružanja posla.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

Dakle, cilj projekta je poboljšati kvalitetu i važnost tranzicije studenata s invaliditetom od škole do posla u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.

3.2 Osnovni elementi tranzicije

Tranzicija studenata s invaliditetom od obrazovanja do tržišta rada može biti teška iz nekoliko razloga. Mnoge prepreke u zapošljavanju osoba s invaliditetom imaju dugu historiju u društvenim i političkim pitanjima neke zemlje. Neke od posebno ozbiljnih prepreka su: predrasuda da se osobe s invaliditetom ne mogu dovoljno pripremiti za određeni posao, nedostatak svijesti poslodavaca, nedostatak odgovarajućih politika poticanja poslodavaca da zapošljavaju osobe s invaliditetom, neprilagođeni prostori za rad, nedostatak usluga podrške za osobe s invaliditetom. Jedan od načina za poboljšanje tranzicije od obrazovanja do tržišta rada je osnažiti studente s invaliditetom. Karakteristike kao što su samoodređenje, samozastupanje i slične imaju važniju ulogu u uspješnoj tranziciji u odnosu na ocjene ili rezultate testiranja.

Samoodređenje se bavi podržavanjem naših prirodnih ili intrinzičnih tendencija da se ponašamo na učinkovit i zdrav način. Samoodređenje je važno za sve ljude, uključujući i studente s invaliditetom. Vještine koje vode do pojačanog samoodređenja, poput postavljanja ciljeva, rješavanja problema i odlučivanja, omogućavaju studentima da preuzmu veću odgovornost i kontrolu. Štoviše, kada studenti s invaliditetom pokazuju da mogu učiniti da se stvari dogode i preuzeti odgovornost za planiranje i donošenje odluka, drugi će promijeniti način na koji ih gledaju i šta očekuju od njih. Osobe s invaliditetom naglasile su da je imati kontrolu nad svojim životom, umjesto da neko drugi donosi odluke umjesto njih i za njih, važno za njihovo samopoštovanje i samovrednovanje. Važno je naučiti vještine i znanje koje je studentima potrebno da postanu samoodređeni.

Obrazovni programi svih studenata trebaju promovirati vještine potrebne za: a) postavljanje osobnih ciljeva, b) rješavanje problema koji djeluju kao barijere u postizanju tih ciljeva, c) donošenje odgovarajućih odluka temeljenih na osobnim željama i interesima, d) učestvovanje u odlukama koje utiču na kvalitetu njihovih života, e) zagovaranje za sebe, f) kreiranje akcijskih planova za postizanje ciljeva, g) svakodnevno samoreguliranje i samostalno upravljanje. Važni elementi samoodređenja su: nezavisnost (mogućnost nezavisnog djelovanja u svakodnevnom životu), samoregulacija (donošenje odluka o tome kako djelovati, djelovati, procjenjivati poželjnost ishoda akcije i revidirati plan - samostalno praćenje sebe, samoinstruiranje, samoprocjena i samouvjerenost), samostalna realizacija (poznavanje snaga i ograničenja i djelovanje u skladu s tim) i psihološko osnaživanje (postizanje percipirane ili stvarne kontrole u životu).

Samozastupanje je jedan oblik zagovaranja koji se događa u bilo kojem trenutku u kojem ljudi govore ili djeluju u svoje ime kako bi poboljšali svoju kvalitetu života, uticali na osobnu promjenu ili ispravili nejednakosti. Samozastupanje se naziva sposobnošću artikuliranja vlastitih potreba i donošenje informirane odluke o podršci potrebnoj za ispunjavanje tih potreba. Samozastupanje se odnosi na: a) sposobnost pojedinca da učinkovito komunicira, prenosi, pregovara ili verbalizira svoje interese, želje, potrebe i prava. To uključuje donošenje informiranih odluka i preuzimanje odgovornosti za te odluke; b) samopoznavanje je prvi korak prema zagovaranju svojih prava. Morate znati svoje snage, potrebe i interese prije nego što počnete zagovarati. Samozastupanje je važno za studente jer:

- Adolescencija je uobičajeno razdoblje tokom kojeg studenti bez invaliditeta počinju ispitivati autoritet i općenito se kretati prema postanku autonomnih, samoodređenih pojedinaca (Wehmeyer, 1995).
- Umjesto povećanja zavisnosti, važno je da se studentima s invaliditetom daju mogućnosti za utvrđivanje osobnih ciljeva, donošenje odluka i uključivanje s odraslima koji su obično donosili odluke za njih (Wehmeyer, 1995).
- U postsekundarnom obrazovanju smatra se studentskom odgovornošću da se zalaže za sebe. Stoga je trening samozastupanja u prethodnim razredima od najveće važnosti (Brown, 1999).
- Potrebne su vještine samozastupanja prije početka srednjoškolskog obrazovanja, koje je obično puno veće, depersonalizirano okruženje. (Brown, 1999).
- Učenje vještina samozastupanja, također, razvija vještine samoodređenja koje mogu poticati povećanje osobnog zadovoljstva i sreće.
- Svi studenti, bez obzira na to jesu li s invaliditetom ili ne, moraju naučiti kroz mogućnosti i iskustva istraživati, preuzimati rizik, učiti iz posljedica, postati samomotivirani, razviti pozitivno samopoštovanje i postupno steći kontrolu nad svojim životima. Svi studenti bi imali koristi od izravnog podučavanja tih vještina na bilo kojoj dobnoj razini.

Važni elementi samozastupanja su: a) samosvijest je postojanje jasne percepciju osobnosti, uključujući snage, slabosti, misli, uvjerenja, motivaciju i emocije. Samosvjesnost omogućuje razumijevanje drugih ljudi, kako oni percipiraju osobu, osobni stav i odgovore drugima u trenutku; b) poznavanje prava. Važni dijelovi znanja o pravima jesu: prava zajednice, prava ljudskih službi, prava potrošača, obrazovna prava, koraci zagovaranja za promjenu i znanje o resursima; c) komunikacija je proces razmjene informacija, ideja, misli, osjećaja i emocija kroz govor, signale, pisanje ili ponašanje. Važni dijelovi komunikacije su: asertivno djelovanje, pregovaranje, razumjevanje i korištenje govora tijela, korištenje asistivne tehnologije, slušanje i spremnost na kompromise; d) vodstvo je sposobnost utjecaja na druge za postizanje cilja. Važni dijelovi vodstva su: poznavanje prava grupe, zagovaranje za druge ili za stvari, poznavanje resursa i učestvovanje u organizaciji.

Zapošljavanje je odnos dviju stranaka, obično temeljen na ugovoru kojim se plaća rad, pri čemu je jedna stranka, koja može biti korporacija, profitna, neprofitna organizacija, kooperativna ili druga osoba poslodavac, a druga je zaposlenik. Zaposlenici rade u zamjenu za platu, što može biti u obliku plate po satu, po djelu ili u obliku godišnje plate, ovisno o vrsti posla koju zaposlenik obavlja i/ili sektoru u kojem radi. Zaposlenici u nekim područjima ili sektorima mogu primati darove, bonuse ili dionice. U nekim vrstama zaposlenja, zaposlenici mogu dobiti dodatne pogodnosti uz platu. Prednosti mogu uključivati zdravstveno osiguranje, stanovanje, osiguranje za invaliditet ili korištenje teretane. Zapošljavanje se obično uređuje zakonima ili propisima o radu i/ili pravnim ugovorima.

Važni elementi zapošljavanja su: a) osobni podaci (koristiti osobne podatke za popunjavanje obrazaca i prijave); b) anketiranje/procjena/karijera zaposlenja (ankete o karijeri pomažu pojedincima da steknu temeljitu svijest o sebi u donošenju informirane odluke o karijeri). Doprinos anketiranja/procjene radnih mjesta a) utvrđivanje interesa za posao i karijerna područja ili b) utvrđivanje prednosti i slabosti zapošljivosti; c) utvrditi uloge i odgovornosti radnih mjesta, obuku, platu, dostupnost i perspektivnost karijere); c) ponašanje na poslu (pokazujući primjereno ponašanje koje se očekuje na poslu: izvještavanje na vrijeme, traženje usluga, korištenje vremena odmora itd.); d) popis poslova (odabir radnih mjesta iz popisa poslova i utvrđivanje odgovornosti, lokacije, sati, plaćanja i slobodnog vremena); e) vještine za traženje posla (popis, planiranje i korištenje različitih metoda traženja posla); f) prijava za posao (dosljedan obrazac s istim pitanjima na koja mora odgovoriti svaka osoba koja se prijavi na otvorenu poziciju); g) vještine intervjuiranja (radnje koje kandidati poduzimaju tokom intervjua za posao koji ih čine kompetentnima. Te radnje mogu uključivati odgovarajuće ponašanje za vrijeme intervjua, kontrolu nervoze ili postavljanje inteligentnih pitanja); h) radna etika (radna etika se odnosi na predanost i marljivost u radu. Često oni s jakom radnom etikom povezuju naporan rad s moralnošću i snagom karaktera. Dobra radna etika obilježena je integritetom i visokokvalitetnim radom) i i) profesionalna rehabilitacija (profesionalna rehabilitacija je ono što pomaže nekome ko ima zdravstveni problem da ostane ili vrati se i ostane na poslu).

Podržano zapošljavanje razvijeno je 1970-ih i 80-ih godina kako bi se pomoglo osobama s invaliditetom da donose vlastite odluke o radu i odrede koju podršku trebaju kako bi mogli raditi. Profesionalno profiliranje je stoga ustanovljeno kao sredstvo usmjereno na osobe kako bi pomoglo tražiteljima posla da donose informirane odluke o preferenciji radnih mjesta i da uspostave potrebne strategije osposobljavanja za uključivanje ili isključivanje podrške za posao. To se razlikuje od tradicionalnog procesa procjene u rehabilitacijskim programima u kojima su ispitanici bili ispitani u zaštićenoj sredini, a stručnjaci za rehabilitaciju imali su različite mogućnosti podrške. U procesu profesionalnog profiliranja danas, tražitelji zaposlenja su podržani da donose informirane i realne izbore o radu i budućem razvoju karijere.

Podržano zapošljavanje razvijeno je 1970-ih i 80-ih godina kako bi se pomoglo osobama s teškoćama u učenju da pristupe plaćenim poslovima na otvorenom tržištu rada. Od osnivanja Podržanog zapošljavanja Europske unije (EUSE) 1993. godine, sektor Podržanog zapošljavanja brzo je narastao diljem Europe. Ciljane grupe klijenata proširile su se na sve oblike invaliditeta i druge skupine u nepovoljnom položaju, te stoga i naša svijest o radu s poslodavcima.

4. Tranzicijski kurikulum

Tranzicijski kurikulum je baza za mentorstvo, savjetovanje i podršku studentima s invaliditetom za njihovu tranziciju od visokoškolskih ustanova do tržišta rada.

Tabela 2: Moduli i vještine tranzicijskog kurikuluma

Moduli	Vještine	Ciljevi
Samoodređenje	Nezavisnost/autonomija u ponašanju	Uspijevanje da se djeluje samostalno u svakodnevnom životu. Donošenje odluka i rješavanje problema nezavisno od prekomjernog vanjskog utjecaja ili smetnji.
	Samoregulacija	Donošenje odluka o tome kako djelovati, djelovati, procijeniti poželjnost ishoda akcije i revidirati plan (samostalno praćenje sebe, samoinstruiranje, samoprocjena i samouvjerenost).
	Samorealizacija	Znanje o snagama i ograničenjima i djelovanje u skladu s njima.
	Psihološko osnaživanje	Postizanje percipirane ili stvarne kontrole u životu. Postizanje željenih ishoda poput socijalne uključenosti i uključivanje u zajednicu. Postizanje osobne učinkovitosti.
Samozastupanje	Samosvijest	Biti svjestan: o interesa, snaga i sklonosti o ciljeva i snova o potrebnoj podršci o potrebnom smještaju o obilježja invaliditeta o odgovornosti
	Znanje o pravima	Znati: o prava zajednice o prava ljudskih usluga o prava potrošača o obrazovna prava o korake u zagovaranju promjena o znanje o resursima

	Komunikacija	Biti u stanju: <ul style="list-style-type: none"> ○ asertivno djelovati ○ pregovarati ○ razumjeti i koristiti govor tijela ○ koristiti asistivnu tehnologiju ○ slušati ○ sklapati kompromise
	Vodstvo	Znati: <ul style="list-style-type: none"> ○ prava grupe ○ zastupati drugih ljudi ○ resurse ○ učešću u organizaciji
Zapošljavanje	Osobne informacije	Izrada baze podataka s osobnim informacijama. Korištenje osobnih informacija za popunjavanje obrazaca i aplikacija (pisanje životopisa).
	Anketiranje/procjena radnih mjesta i karijere	Završavanje anketa/procjena radnih mjesta kako bi: <ul style="list-style-type: none"> (a) odredili zanimanje za radno mjesto i područja karijere ili (b) odredili snage i slabosti zapošljivosti (c) odredili uloge i odgovornosti radnih mjesta, obuku, platu, dostupnost i izgled karijere.
	Ponašanje na radnom mjestu	Demonstrirati primjereno ponašanje koje se očekuje na radnom mjestu (izveštavanje na vrijeme, traženje usluga, korištenje vremena odmora itd.)
	Popis radnih mjesta	Odabir radnih mjesta s popisa poslova i utvrđivanje odgovornosti, lokacije, sati, plate i vrijeme napredovanja.
	Vještine traženja posla	Navođenje bitnih koraka za prijavu za posao. Popis, planiranje i korištenje različitih metoda traženja posla.
	Apliciranje za posao	Ispunjavanje svih pitanja u prijavi za posao. Čitanje i popunjavanje povezanih formi.
	Vještine intervjuiranja	Demonstrirati bitan korak za uspješan intervju.
	Radna etika	Razvijanje osobnog koncepta dobre radne etike propitujući kvalitetu, stavove i ponašanja uspješnog zaposlenika.
	Profesionalna rehabilitacija	Poznavanje postupka upućivanja na profesionalnu rehabilitaciju za evaluaciju i moguće usluge.

U tabeli 3 prikazan je okvir za planiranje osposobljavanja studenata za razvoj vještina navedenih u tabeli 2.

Tabela 3: Moduli za osposobljavanje

Naziv teme	Samoodređenje
Ciljevi podučavanja	Razumijevanje samoodređenja kao temeljnog ljudskog prava i uvjeta za samosvjesno djelovanje
Ishodi	<p>Studenti će biti u mogućnosti:</p> <ul style="list-style-type: none"> - razumjeti značaj samoodređenja i samoevaluacije - prepoznati elemente samoodređenja (samoregulacija, samostalnost, samorealizacija, psihološko osnaživanje) u svakodnevnim situacijama - donositi odluke i rješavati probleme - razumjeti značaj samoevaluacije u odnosu na vlastite potencijale (snage i ograničenja) - kreirati situacije u kojima će studenti samostalno donositi odluke i rješavati probleme - demonstrirati/practicirati samokontrolu u različitim prilikama - razumjeti mogućnost postizanja željenih ciljeva kao što je socijalna uključenost - samoevaluirati vlastite kompetencije u pogledu samostalnog djelovanja u različitim životnim situacijama
Materijali za učenje (reference, izvori, ppt)	<ol style="list-style-type: none"> 1. https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/6197/SD5_A%20Functional%20Model%20of.pdf;sequence=1 2. http://selfdeterminationtheory.org/

Naziv teme	Samozastupanje
Ciljevi podučavanja	Razumijevanje važnosti vještina samozastupanja kod studenata te osnovnih načina poticanja ovih vještina
Ishodi	<p>Studenti će biti u mogućnosti:</p> <ul style="list-style-type: none"> - podići razinu svjesnosti o njihovim osobnim interesima, potrebama, ciljevima, - odgovorno djelovati, - razumjeti osnovna ljudska prava i mogućnosti/načine ostvarivanja istih - razumjeti asertivnost i primijeniti vještine pregovaranja - demonstrirati/practicirati vještine verbalne i neverbalne komunikacije te primjenu asistivne tehnologije - razumjeti i primijeniti liderske vještine
Materijali za učenje (reference, izvori, ppt)	<ol style="list-style-type: none"> 1. https://teachingselfadvocacy.wordpress.com/teaching-self-advocacy-skills/ 2. https://www.researchgate.net/profile/James_Martin42/publication/234656408_Transition_Policy_Infusing_Self-Determination_and_Self-Advocacy_into_Transition_Programs/links/56018a6608ae42bbd5418e4b.pdf

Naziv teme	Zapošljavanje
Ciljevi podučavanja	Razumijevanje važnosti adekvatne pripreme studenata za ulazak na tržište rada. Poznavanje osnovnih vještina koje studenti trebaju imati po završetku studija da bi uspješno prešli na tržište rada.
Ishodi	<p>Studenti će biti u mogućnosti:</p> <ul style="list-style-type: none"> - znati elemente CV-a, - napisati adekvatan CV za poziciju za koju se prijavljuju, - razumjeti svoje profesionalne interese, - razumjeti vlastite snage i slabosti s obzirom na potrebe tržišta rada, - pozicionirati sebe na tržištu rada, - demonstrirati profesionalno ponašanje na radnom mjestu,

	<ul style="list-style-type: none"> - znati i razumjeti trenutne mogućnosti zapošljavanja, - biti spremni za situacije procjene u procesu zapošljavanja.
Materijali za učenje (reference, izvori, ppt)	1. https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/6197/SD5_A%20Functional%20Model%20of.pdf;sequence=1

Postizanje određenih ciljeva u odnosu na definirane kompetencije, također, ovisi o osobinama studenata (njihovim osobnostima, prirodi invaliditeta, interesu za kojeg se obučava). Stoga, tranzicijski kurikulum, pored općeg okvira koji pruža, uključuje i individualizaciju u skladu s potrebama studenata s invaliditetom. Proces osposobljavanja i razvijanja sposobnosti treba pratiti i vrednovati u skladu s utvrđenim kriterijima kako bi se dobio uvid u postignuti učinak.

4.1 Primjena tranzicijskog kurikuluma

Tranzicijski kurikulum će se provoditi u karijernim centrima/uredima za podršku studentima. Nositelj provedbe tranzicijskog kurikuluma je mentor. Mentor za pružanje informacija o karijeri studenata s invaliditetom unutar Centra za karijeru/Ureda djeluje u okviru opisa radnog mjesta savjetnika za karijeru, primjenom različitih strategija i postupaka:

a) osiguravanje dostupnosti i transparentnosti informacija o profesionalnom usmjeravanju i savjetovanju studenata s invaliditetom:

- postavljanje i ažuriranje informacija u elektronskom medijskom prostoru (web prostor Centra za razvoj karijere, univerzitetski web site, društvena mreža i udruženja studenata s invaliditetom i drugih studentskih organizacija);

- periodično organiziranje Info dana unutar univerzitetskog kampusa ili na pojedinim fakultetima pomoću plakata, letaka o radnoj praksi i zapošljavanju, kao i brošura sa savjetima za zapošljavanje i razvoj karijere;
- redovno dokumentiranje širenja informacija o razvoju karijere i savjetovanja studenata s invaliditetom;

b) uspostavljanje i održavanje komunikacije sa svim relevantnim učesnicima koji su važni za razvoj karijere i savjetovanje studenata s invaliditetom:

- na Univerzitetu i fakultetima: studentski servisi na univerzitetima, univerzitetski koordinatori za studente ranjivih skupina, Odbor za podršku studentima ranjivih skupina, Udruženje studenata s invaliditetom, studentska služba i ostale usluge studentskog smještaja, Studentski centar za podršku, koordinatori pripravnika/profesionalne prakse na univerzitetima i drugo,
- u lokalnoj zajednici: podružnica Nacionalnog zavoda za zapošljavanje, udruženja poslodavaca, udruženja i organizacije osoba s invaliditetom u lokalnoj zajednici i druge nevladine organizacije koje pružaju podršku osobama s invaliditetom,
- sa svim relevantnim učesnicima uključenim u profesionalno usmjeravanje i savjetovanje studenata s invaliditetom, te organizacija radne prakse/stažiranja

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

i pripreme za njihovo zapošljavanje na drugim univerzitetima u zemljama regije;

c) prikupljanje i pružanje informacija o sistemu podrške i pomoći za svakodnevno funkcioniranje i nezavisnost osoba s invaliditetom:

- pravovremeno prikupljanje informacija o studentima s invaliditetom koji su upisali fakultet Univerziteta i uspostavljanje kontakta s njima;
- informiranje studenata s invaliditetom o sistemu podrške i pomoći studentima ranjivih skupina na Univerzitetu i postupcima za njihovo korištenje;
- informiranje studenata s invaliditetom o sistemu podrške i pomoći studentima s invaliditetom koji djeluju na razini lokalne zajednice i postupcima za njihovo korištenje;
- informiranje studenata s invaliditetom o sistemu podrške, radionicama, treninzima i seminarima mekih vještina koje organizira Centar za razvoj karijere i savjetovanje studenata;
- informiranje studenata s invaliditetom o mogućnostima profesionalnog usmjeravanja koje provodi psiholog savjetnik u Centru za razvoj karijere i savjetovanje studenata;
- pružanje podrške studentima s invaliditetom da budu osposobljeni za samostalno traženje informacija korisnih za svakodnevno funkcioniranje, nezavisnost i uključivanje u društvenu zajednicu, na računalima, opremljenim alatima koji olakšavaju pristup;

d) osposobljavanje studenata i diplomanata s invaliditetom za procjenu i planiranje osobnog i profesionalnog razvoja putem:

- primjenom različitih tehnika za procjenu kratkoročnih i dugoročnih ciljeva u osobnom i profesionalnom razvoju i kontinuiranom obrazovanju;
- poduzimanjem aktivnosti koje podrazumijevaju trajnu izobrazbu i sticanje znanja i vještina potrebnih za daljnji osobni i profesionalni razvoj;
- utvrđivanje prednosti i nedostataka potencijalnih profesionalnih prilika i ponuda;
- utvrđivanje prednosti i nedostataka budućih profesionalnih planova i potencijalnih posljedica na osobni profesionalni razvoj;
- uspostavljanje kritičkog stava prema različitim izvorima informacija u području karijere;
- prikupljanje relevantnih informacija prema osobnim potrebama pojedinca;
- osposobljavanje za razlikovanje brojnih poslovnih ruta koje se mogu ponuditi pojedincima;
- osposobljavanje za preuzimanje odgovornosti pojedinca za vlastitu karijeru i profesionalni razvoj;
- osposobljavanje uzimajući u obzir potencijalne posljedice koje uzrokuju promjene u učenju ili radu i planiranje financijskih mogućnosti;

e) informiranje studenata i diplomanata s invaliditetom o uslugama vođenja i savjetovanja u karijeri s naglaskom na pripremi za radnu praksu/stažiranje i zapošljavanje:

- informiranje studenata i diplomanata s invaliditetom o slobodnim radnim

mjestima, praksi, volontiranju, stipendiranju i stažiranju;
- pomoć i podrška studentima i diplomantima s invaliditetom u osposobljavanju za samostalno traženje informacija relevantnih za zapošljavanje i razvoj karijere na računalima s trajnom internetskom vezom i opremljenim alatima koji olakšavaju pristup;
- pomaganje studentima i diplomantima s invaliditetom u pisanju životopisa, popratnih pisama, motivacijskih pisama, aplikacija za posao...

f) uspostavljanje, ažuriranje i praćenje informacija na web portalu vezanog uz radnu praksu/stažiranje i zapošljavanje osoba s invaliditetom:

- pomaganje studentima i diplomantima s invaliditetom u popunjavanju web stranice s osobnim i profesionalnim informacijama u bazu podataka Centra;
- redovno ažuriranje podataka u bazama podataka;
- praćenje informacija na web portalu i tržištu rada vezano uz ponude za radnu praksu/stažiranje i zapošljavanje osoba s invaliditetom;
- informiranje studenata i diplomanata s invaliditetom o slobodnim radnim mjestima, ponudi za obavljanje praktičnog rada i volontiranje na temelju informacija iz baze podataka Centra i tržišta rada;
- uspostavljanje i održavanje komunikacije s poslodavcima iz baze podataka Centra, koji imaju zaposlene osobe s invaliditetom ili koji se pripremaju za to;
- učestvovanje u pripremi i provedbi radionica i predavanja za poslodavce koji pripremaju radna mjesta za osobe s invaliditetom;
- učestvovanje u predstavljanju različitih programa prakse i volontiranja poslodavcima koji pripremaju radna mjesta za osobe s invaliditetom;
- učestvovanje u prezentaciji kompanija i sastanaka s poslodavcima iz baze podataka, koji nude ili pripremaju radnu praksu ili posao za osobe s invaliditetom;

g) praćenje promjena u relevantnom zakonodavstvu.

Da bi se postigle gore navedene aktivnosti potrebno je koristiti različite strategije. U tabeli 4 je dat popis metoda i tehnika koje se mogu koristiti u primjeni tranzicijskog kurikuluma.

Tabela 4: Metode i tehnike za primjenu tranzicijskog kurikuluma:

	Metode	Tehnike
SAVJETNIK ZA KARIJERNO INFORMIRANJE	<ul style="list-style-type: none"> • istraživanje tržišta rada (web stranice, blogovi, izvještaji o aktivnostima, takmičenja, sajmovi zapošljavanja), • razvijanje i održavanje informacijske i savjetodavne usluge, • tematske radionice: <ul style="list-style-type: none"> - karijerno informiranje, - aktivno traženje posla, - radna etika, 	<ul style="list-style-type: none"> • baza podataka (materijal u printanoj i elektronskoj verziji), izvještaji, takmičenja, oglasi, • direktna i indirektna komunikacija (licem u lice, telefonom, putem interneta/blogova, Skype komunikacija...), • prezentacije, • seminari, • sastanci s predstavnicima profesija i poslodavaca, • praćenje, nadgledanje i učenje na

	<ul style="list-style-type: none"> - poslovna komunikacija, - menadžment promjena, - tranzicija iz svijeta obrazovanja do svijeta zaposlenja, - pisanje Cv-a, motivacijskog i popratnog pisam, intervju za posao i td. 	<p>radnom mjestu (<i>job shadowing</i>),</p> <ul style="list-style-type: none"> • profesionalna praksa, • sajmovi zapošljavanja, • drugi vidovi povezivanja s poslodavcima.
--	--	--

U procesu postizanja ciljeva iz područja osobnog i profesionalnog razvoja osoba s invaliditetom mogu se koristiti različite metode i tehnike, kao što su: individualno savjetovanje, savjetovanje u grupi, radionice, alati za prepoznavanje osobnih interesa i vrijednosti, alati za procjenu stilova učenja, sjenčenje radnih mjesta (*job shadowing*), igranje uloga, praktične vježbe, intervjui, testovi profesionalne orijentacije itd. Dakle, postoji mnogo načina za poboljšanje osobnog i profesionalnog razvoja osoba s invaliditetom kako bi ih učinili konkurentnijima i osnažili za zahtjeve tržište rada. Odabrane metode i tehnike ovise o specifičnoj situaciji i specifičnostima osobe s invaliditetom.

Literatura:

1. Action plan or programme for persons with disabilities (2003-2010; 2014–2021), Montenegro
2. Altman, B. (2001), Disability Definitions, Models, Classification Schemes, and Applications, in: G. L. Albredht, K.D. Seelman and M. Bury (Ed.), *Handbook of Disability Studies*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications, pp. 97–122.
3. Leadership in Groups (2016), Available at:
<https://www.boundless.com/communications/textbooks/boundless-communications-textbook/speaking-in-and-for-groups-18/working-in-groups-87/leadership-in-groups-335-10634/>
4. Employment Strategy 2011-2020 or Action plan 2016, Montenegro. "European Union of Supported Employment Toolkit for Diversity" available at: <http://www.eusetoolkit.eu/images/pdf/EUSE-SE-Toolkit-2014.pdf>
5. Forrest, C.R., Cummings, L.L. and Johnson, A.C. (1977) Organizational Participation: A Critique and Model. *The Academy of Management Review*. Vol. 2, No. 4 pp. 586-601.
6. Geissler, B. and Krüger, H. (1993), Balancing the life course in response to institutional requirements, In: J. Allmendinger (Ed.), *Status passages, institutions and gate keeping in the life course*, pp.151-167.
7. Waddell, G; Burton, A. K. and Kendall, AS N. (xxx); Vocational rehabilitation: what works, for whom, and when?; Available at:

- https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/209474/hwwb-vocational-rehabilitation.pdf
8. Guy, T. (2004), The dynamics of School-To-Work Transition processes of university graduates: an analysis of French data, *British Journal of Guidance and Counselling*, Vol. 32, No. 1, pp. 93-108.
 9. Hammer, M. R. (2004). Using the *Self-Advocacy Strategy* to increase student participation in IEP conferences. *Intervention in School and Clinic*, 39, 295-300.
 10. Harvey, L. (2002), Transition from Higher Education to work, Center for Research and evaluation, Sheffield University, pp.5. Available at: <http://www.qualityresearchinternational.com/esecttools/esectpubs/harveytransitions.pdf>.
 11. Heinz, W. R. (2000a). Job–Entry Patterns in a Life Course Perspective in *From Education to Work: Cross-National Perspectives*, New York Cambridge University Press.
 12. Heinz, W. R. (2000b). Strukturbezogene Biografie-und Lebenslaufforschung. Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation, Suppl. 3, 4-8.
 13. <http://portalanalitika.me/clanak/234907/studenti-sa-invaliditetom-i-romi-zele-mjesto-u-studentskom-parlamentu-ucg>
 14. OECD. (2011); Inclusion of students with disabilities in tertiary education and employment; Available at: http://respond-her.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/p_respond-her/OECD_2011_inclusion-of-students-with-disabilities-in-tertiary-education-and-employmentpdf.pdf
 15. http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/TreatyBodyExternal/Countries.aspx?CountryCode=MNE&Lang=EN
 16. Plan rada (2016). Available at: <http://umhcg.com/wp-content/uploads/2013/10/Plan-rada-2016-za-sajt.pdf>
 17. <http://work.chron.com> › Job Interviews › Conducting Interviews
 18. <http://www.businessdictionary.com/definition/job-posting.html>
 19. <http://www.businessdictionary.com/definition/personal-information.html>
 20. http://www.neglected-delinquent.org/sites/default/files/docs/transition_curriculum.pdf
 21. <http://www.skillsyouneed.com/ips/negotiation.html#ixzz4RWhzPA00>
<http://www.skillsyouneed.com/ips/negotiation.html#ixzz4RWhjra3V>
<http://www.skillsyouneed.com/leadership-skills.html#ixzz4RQXzhGFR>
 22. <http://www.skillsyouneed.com/ps/assertiveness.html#ixzz4RWgphxEj>
 23. <http://www.spucg.ucg.ac.me/?p=2109>
 24. Statut SPUCG (2015); Available at: <http://www.spucg.ucg.ac.me/wp-content/uploads/2016/09/Statut-SPUCG-25.12.2015..pdf>
 25. <http://www.thewellproject.org/hiv-information/how-be-advocate-yourself-and-others#sthash.o0aFhrxc.dpuf>
 26. Zakon o visokom obrazovanju (2014), Available at: <http://www.ucg.ac.me/fajlovi/Zakon%20o%20visokom%20obrazovanju%20slu%C5%BEbeni%20list%20CG%20broj%2044.pdf>

27. <http://www.ucg.ac.me/me/media/press/vijesti/intenzivno-se-radi-na-unapredjenju-uslova-za-studiranje-osoba-sa-invaliditetom>
28. <http://www.ucg.ac.me/me/o-univerzitetu/centri/karijerni-centar>
29. https://kuscholarworks.ku.edu/bitstream/handle/1808/6197/SD5_A%20Functional%20Model%20of.pdf;sequence=1
30. <https://teachingselfadvocacy.wordpress.com/teaching-self-advocacy-skills/>
31. Lancaster, P; Schumaker, J. and Deshler, D. (2002). The development and validation of an interactive hypermedia program for teaching a self-advocacy strategy to students with disabilities. *Learning Disability Quarterly*, 25, 277-302.
32. Lazić, D. and Janković Barović, A. (2012). Centres for Career Development and Student Counselling at Serbian Universities- Basic Services, In *University Centres for Career Development and Student Counselling: Career Guidance at Universities in Serbia*, Tempus project "Development of Career Guidance aimed at Improving Higher Education in Serbia – CareerS". Available at: <http://www.careers.ac.rs/publication>.
33. Programme for higher education and training (2011-2020), Montenegro.
34. Report DEV1.2: Identify and analyse the needs of Students with Disabilities. (2016). Project title: School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro (Trans2Work), Erasmus+ Programme of the European Union
35. Report DEV1.3: Benchmarking transition and employment policy. (2016). Project title: School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro (Trans2Work), Erasmus+ Programme of the European Union
36. Report DEV 1.1: Identify and analyse the needs of employers. (2016). Project title: School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro (Trans2Work), Erasmus+ Programme of the European Union
37. Self-evaluation report, (2014), University of Montenegro, Institutional Evaluation Programme – European University Association, Podgorica
38. Test, D. W. and Neale, M. (2004). Using the Self-Advocacy Strategy to increase middle graders' IEP participation. *Journal of Behavioral Education*, 13, 135-145.
39. Van Reusen, A. K. and Bos, C. S. (1994). Facilitating student participation in the individualized education programs through motivation strategy instruction. *Exceptional Children*, 60, 466-475.
40. Van Reusen, A. K., Deshler, D. D. and Schumaker, J. B. (1989). Effects of a student participation strategy in facilitating the involvement of adolescents with learning disabilities in individualized education program planning process. *Learning Disabilities*, 1, 23-34.

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

*School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities
in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro*

41. Widener, R.B. (2010). Examining organizational participation: empowering volunteers in a workplace democracy. Charlotte.
42. Wolf, C. (2011). Join the Cause: How to become an advocate for yourself and others. *Neurology Now*. Volume 7(5) p 32–36.

Project Coordinator

Project contact person:
Lefkothea Kartasidou, Associate Professor
lefka@uom.edu.gr

Project email
561847.trans2work@gmail.com

Project website
<http://trans2work.eu/>

Co-funded by the
Erasmus+ Programme
of the European Union

Erasmus+ KA2
Capacity Building in Higher Education

Project duration:
15th October 2015-14th October 2018

The European Commission support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents which reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.